

Vrednovanje modernističke baštine na primjeru sklopa Zagrebačkog Velesajma

Rajčić, Lora

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:134086>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti, Odsjek za sociologiju

Jedinstveni diplomski rad

VREDNOVANJE MODERNISTIČKE BAŠTINE NA PRIMJERU
SKLOPA ZAGREBAČKOG VELESAJMA

Lora Rajčić

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, redoviti profesor

Komentorica: dr. sc. Jana Vukić, docentica

ZAGREB, 2020.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

VREDNOVANJE MODERNISTIČKE BAŠTINE NA PRIMJERU SKLOPA ZAGREBAČKOG VELESAJMA

Evaluation of Modernist Heritage on the Example of Zagreb Fair Complex
Lora Rajčić

Ovaj diplomski rad obrađuje problem vrednovanja sklopa Zagrebačkog Velesajma u kontekstu zaštite modernističke baštine. Donosi se povijesni razvoj sklopa s posebnim naglaskom na one vrijednosti koje i danas prepoznajemo – simbolične, kulturne, prostorne, arhitektonske i umjetničke, zbog čega je sklopu dodijeljen status zaštite. Nakon toga, predstavlja se početak svijesti o zaštiti arhitekture 20. stoljeća u svijetu i Hrvatskoj što se povezuje sa statusom zaštite Zagrebačkog Velesajma te odnosom sklopa i suvremenog grada Zagreba. U drugom dijelu rada prikazani su rezultati kvalitativnog istraživanja, odnosno, provedenih sedam polustrukturiranih intervjua sa stručnjacima koji se bave istraživanjem urbanog prostora. Intervjui su bili podijeljeni u tri teme – zaštita modernističke baštine u Hrvatskoj i Zagrebu, vrijednosti sklopa Zagrebačkog Velesajma i budućnost Zagrebačkog Velesajma.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 93 stranice, 35 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektonska baština, Novi Zagreb, modernistička baština, vrednovanje modernističke baštine, Zagrebački velesajam

Mentori: dr. sc. Marko Špikić, redoviti profesor, dr. sc. Jana Vukić, docentica

Ocjenjivači: dr. sc. Marko Špikić, redoviti profesor, dr. sc. Jana Vukić, docentica, dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Lora Rajčić, diplomantica na Istraživačkom smjeru konzervatorstva diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti i na znanstvenom smjeru Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Vrednovanje modernističke baštine na primjeru sklopa Zagrebačkog Velesajma“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu 11. svibnja 2021.

Vlastoručni potpis

Sadržaj

1. UVOD	1
2. POVIJEST ZAGREBAČKOG VELESAJMA I PRESELJENJE NA NOVU LOKACIJU – DESNA OBALA SAVE	2
3. ZAGREBAČKI VELESAJAM NA NOVOJ LOKACIJI I „ZLATNO DOBA“	5
3. 1. Simboličko i društveno značenje Zagrebačkog Velesajma – hladnoratovsko nadmetanje	6
3. 1. 2. Izložbe <i>Porodica i domaćinstvo</i>	10
3. 1. 3. Šezdesete – zlatno doba Zagrebačkog Velesajma	14
3. 2. Urbanističko-arhitektonsko značenje Zagrebačkog Velesajma	16
3. 2. 1. Zagrebački Velesajam i razvoj Novog Zagreba	16
3. 3. 2. Izgradnja Zagrebačkog Velesajma	20
3. 3. 3. Istaknuti paviljoni i javni prostor unutar sklopa Zagrebačkog Velesajma.....	24
3. 4. Zagrebački Velesajam od sedamdesetih godina do suvremenosti	35
4. MODERNISTIČKA BAŠTINA I ZAGREBAČKI VELESAJAM	37
4. 1. Zaštita arhitekture 20. stoljeća	37
4. 1. 2. Problematika konzerviranja arhitekture 20. stoljeća	40
4. 2. Razvoj moderne arhitekture u Hrvatskoj	42
4. 3. Zaštita arhitekture 20. stoljeća u Hrvatskoj	44
4. 3. Zaštita modernističke baštine i Zagrebački Velesajam	48
5. ZAGREBAČKI VELESAJAM I SUVREMENI ZAGREB	51
6. VREDNOVANJE MODERNISTIČKE BAŠTINE NA PRIMJERU SKLOPA ZAGREBAČKOG VELESAJMA – INTERVJUI SA STRUČNJACIMA	56
6. 1. Sociološki pristup i koncept prostora	56
6. 2. Metodologija i ciljevi istraživanja provedenog metodom intervjua	58
6. 3. Rezultati i interpretacija rezultata istraživanja	59
6. 3. 1. Vrednovanje modernističke baštine u Hrvatskoj i u Zagrebu	59
6. 3. 2. Vrijednosti sklopa Zagrebačkog Velesajma.....	62
6. 3. 3. Budućnost sklopa Zagrebačkog Velesajma.....	65
7. RASPRAVA O REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA	67
8. ZAKLJUČAK	70
9. POPIS LITERATURE I IZVORA	72
9. 1. Popis literature	72
9. 2. Popis mrežnih izvora	76
9. 3. Popis slikovnih priloga	78
10. PRILOZI	82

1. UVOD

Zagrebački Velesajam¹ u Zagrebu na današnjoj Aveniji Dubrovnik, sljednik je Zagrebačkog Zbora² te je isto kao i ZZ i sajmovi prije njega imao značajnu ulogu u razvoju okolnog područja. Nova lokacija ZV-a na desnoj obali Save na kojoj se ZV po prvi puta održao 1956. godine tako je utjecala na razvoj grada, budući da se radilo o prvom velikom infrastrukturnom projektu kojim je Zagreb „prešao“ rijeku Savu. Posljedično, ZV potaknuo je urbanizaciju do tada neizgrađenih obala na kojima su se grade nova zagrebačka naselja. Osim urbanističke važnosti, ZV se danas prepoznaje kao mjesto na kojem su se svojedobno susretala dva bloka u hladnoratovsko vrijeme, mjesto na kojem su se predstavljale zemlje koje su pripadale Pokretu nesvrstanih, ali i mjesto gdje su se predstavljale domaće tvornice i proizvođači. Za posjetitelje je odlazak na ZV značio informiranje, upoznavanje s najnovijim tehnologijama i načinima življenja pa samim time i modernizaciju, u čemu su značajnu ulogu imale i izložbe *Porodica i domaćinstvo*. U izgradnji ZV-a sudjelovali su značajni arhitekti, a osim urbane matrice, sačuvan je dio paviljona čija je arhitektonska i umjetnička vrijednost prepoznata, priznata i objašnjena u radu. Osim toga, sklop ZV-a odlikuje se kvalitetnim javnim prostorom sa zelenilom te manjim parkom skulptura, koji se počinje oblikovati 1960. godine na inicijativu ZV-a. Zbog spomenutih vrijednosti koje se detaljno razlažu u diplomskom radu uz povijesni razvoj ZV-a, sklop je zaštićeno kulturno dobro (razina zaštite A). Zbog boljeg razumijevanja statusa zaštite ZV-a, donosi se pregled razvoja moderne arhitekture i počeci zaštite arhitekture 20. stoljeća u svijetu i Hrvatskoj. Nakon toga, predstavljen je suživot ZV-a i suvremenog Zagreba te studije koje su rađene za revitalizaciju sklopa s ciljem ponovnog postizanja statusa mjesta inovacija. Međutim, provedene se studije poništavaju projektom *Zagrebački Manhattan* iz 2019. godine kojim se previđa rušenje velike većine sklopa i nova izgradnja. Upravo ta situacija potiče na daljnje istraživanje participacije aktera i percepcije baštine iz razdoblja modernizma te odraz tih procesa na sklop ZV-a, što je polazište kvalitativnog istraživanja koje je uključivalo provedbu sedam intervjua sa stručnjacima koji sudjeluju u oblikovanju urbanog prostora. Predstavit će se rezultati istraživanja koji će se detaljno analizirati u raspravi, nakon čega slijedi sveukupni zaključak. Cilj rada istražiti je kako se vrednuje baština modernizma, koji su kriteriji i problemi na području zaštite spomenika te kako se oni odražavaju na sklop ZV-a kojem se pridaje višeznačna vrijednost. Također, nastoji se doprinijeti valorizaciji sklopa ZV-a kroz istraživanje kojemu je cilj i kontekstualizacija djelovanja i važnosti ZV-a.

¹ U nastavku teksta koristi se skraćenica ZV.

² U nastavku teksta koristi se skraćenica ZZ.

2. POVIJEST ZAGREBAČKOG VELESAJMA I PRESELJENJE NA NOVU LOKACIJU – DESNA OBALA SAVE

Sajmovanje na području Grada Zagreba duge je tradicije, a najstariji poznati sajam je tzv. Kraljevski sajam koji se održava od 1094. godine, a „kojeg su osnivači Zagrebačkog zbora smatrali svojim prethodnikom.“³ Kraljevski se sajam održavao na dan sv. Stjepana Kralja⁴, a od 13. do 19. stoljeća u Zagrebu su poznati još i Markov i Margaretski sajam. Sva tri sajma nastala su temeljem kraljevskih povlastica.⁵ Širenje grada u 19. stoljeću uvjetovalo je preseljenje sajmove izvan središta grada, a kao novina javljaju se gospodarske izložbe. Prva takva Dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba održana je 1864. godine ispred današnjeg Rektorata Sveučilišta, tadašnjeg Sajmišnog trga. Iduća važna godina je 1909., kada se osniva Zagrebački zbor, koji je sajmove u to vrijeme organizirao na tzv. Sajmištu, mjestu između Martićeve i Heinzlove ulice. Godine 1936. sajam se izmješta u Savsku ulicu, budući da je tadašnji prostor postao premalen, a „trebalo ga je prepustiti i aktualnoj novoj izgradnji. Iza odluke da se ZZ prebaci na do tada trećerazredno zemljište između željezničkih kolosijeka, krila se želja tada ambicioznog gradskog regulatornog odjela da se i taj dio grada urbanizira, uljudi i postane maksimalno funkcionalan.“⁶ Na natječaju za izgradnju paviljona iz 1936. godine prvo mjesto odnosi projekt Marijana Haberlea i Hinka Bauera. Prema tom se projektu iste godine grade paviljoni i otvara novi sajamski prostor. Međutim, projekt Haberlea i Bauera u konačnici nije u cijelosti realiziran, ali „fotografije iz kasnih 30-ih svjedoče o suvremenoj eleganciji ZZ-a u to doba. Rješavajući ovaj zadatak, Haberle i Bauer realiziraju paviljonsku cjelinu u najboljoj tradiciji europske funkcionalne sajamske arhitekture.“⁷ Nacionalni izložbeni paviljoni Francuske, Italije, Njemačke i Čehoslovačke grade se kasnije, 1937. i 1938. godine prema projektima inozemnih arhitekata.⁸

ZZ funkcionirao je kao dioničko društvo, koje se raspušta 1946. godine zbog „promjene društveno-političkih okolnosti, što je uvjetovalo promjenu koncepta organizacije i poslovanja Zagrebačkog Zbora.“⁹ Raspuštenjem ZZ-a, njegova imovina dana je na raspolaganje Gradskom Narodnom odboru, a osniva se i ZV, koji je „pravni sljednik Zagrebačkog Zbora. U sklopu novoosnovanog ZV-a na lokaciji u Savskoj cesti, organiziran je 1947. godine prvi poslijeratni sajam u Jugoslaviji koji je ujedno i prvi sajam održan u bilo kojoj zemlji

³ Radović Mahečić, 2014., 64.

⁴ Sabolić, 1999., 29.

⁵ Radović Mahečić, 2014., 64.

⁶ *Ibid.*, 65.

⁷ *Ibid.*, 70.

⁸ Laslo, Meštrović, 2019., 15.

⁹ Lovrenčić, 2012.a, 7.

socijalističkog bloka¹⁰ na kojem je „sudjelovalo gotovo osamsto izlagača iz trinaest zemalja, tek nešto manje nego na najuspješnijem sajmu koji je održan 1939. godine.“¹¹ Prvih sajamskih godina poslijeratnog razdoblja, pripadnost Jugoslavije socijalističkom bloku mijenja strukturu izlagača u kojoj glavnu ulogu preuzima Sovjetski savez, što se mijenja Rezolucijom Informbira iz 1948. godine. Dolazi do prekida odnosa sa Sovjetskim savezom, povlači se ruski kapital iz države, prekidaju se odnosi s cijelim Istočnim blokom, a posljedično dolazi do uvođenja socijalističkog samoupravljanja. Kako ne bi ostala izolirana, Jugoslavija 1948. godine traži način da se smjesti u „međublokovsku pukotinu“, što je omogućeno spomenutom reformom. Jugoslavija se dalje razvijala zahvaljujući stranom kapitalu i kreditima koji su dolazili sa Zapada, posebice iz Amerike.¹² U kontekstu simboličke i gospodarske važnosti ovakvih priredaba, zanimljivo je spomenuti pokušaj sabotaže ZV-a 1948. godine od strane zemalja Istočnog bloka, koje su svoje rezervacije paviljona otkazale u zadnji tren. Uprava ZV-a brzo se snašla te situaciju okrenula u svoju korist, tako da je „oslobođene“ paviljone ustupila izlagačima sa Zapada.¹³

Otvaranje tržišta omogućilo je sudjelovanje različitih stranih izlagača na Velesajmu, koji 1951. počinje poprimati komercijalni karakter. Povećanje broja izlagača utjecalo je i na potrebu za proširenjem izlagačkog prostora što se realiziralo od 1948. do 1951. godine prema Haberleovom projektu. Zbog povećanog interesa za izlaganje donosi se i odluka o održavanju dva sajma u istoj godini prema kojoj se 1953. organizirao *Proletni Zagrebački velesajam*.¹⁴ Iste godine umire Staljin, nakon čega zahvaljujući „diplomatskim naporima“ dolazi do stabilizacije odnosa sa SSSR-om i zemaljama Istočnog bloka.¹⁵ Ponovno uspostavljanje odnosa sa Sovjetskim savezom, daljnji rastući interes zemalja za predstavljanjem na ZV-u čini postojeća proširenja nedostatnima, zbog čega se počinje promišljati o novoj lokaciji. Konačna se odluka donosi 1955. godine, kada je odlučeno da će se ZV preseliti u današnji Novi Zagreb (sl. 1). Preseljenje na tu lokaciju inicirao je tadašnji gradonačelnik Većeslav Holjevac, „koji je predložio da novo mjesto bude nerazvijeno zemljište na desnoj obali Save.“¹⁶ ZV premješten je 1956. godine iz Savske ulice na dotada gotovo neizgrađeno područje, gdje se 1950-ih godina započinje s izgradnjom Brodarskog instituta i prvim naseljima, čijem razvoju kao veliki poticaj služi upravo ZV. Urbanizaciju i stvaranje današnjeg Novog Zagreba potiču

¹⁰ Lovrenčić, 2012.a, 7.

¹¹ Radović Mahečić, 2014., 70.

¹² Lovrenčić, 2012.a, 10.

¹³ Laslo, Meštrović, 2019., 15..

¹⁴ Lovrenčić, 2012.a, 11.

¹⁵ *Ibid.*, 12.

¹⁶ Lovrenčić, 2012.b, 136.

sadržaji nužni za funkcioniranje ZV-a, poput struje, vode, kanalizacije i prometnica, a u konačnici i mosta preko Save koji je pušten u promet 1959. godine.¹⁷ Dakle, kao i u slučaju preseljenja Zagrebačkog zbora u Savsku ulicu, nova velesajamska lokacija smještena je na dotada neizgrađeno, periferno područje te je imala značajnu ulogu u daljnjem razvitku okolnog područja. Osim toga, preseljenje ZV-a na novu lokaciju označilo je kraj nastojanjima da se ova manifestacija preseli, odnosno dijeli s Beogradom, čime je ZV imao „nemjerljivu ulogu za održanje Zagreba kao središnjeg industrijskog mjesta Titove Jugoslavije.“¹⁸

Slika 1. Predstavljanje urbanističkog nacrtu budućeg ZV-a na današnjoj lokaciji, 1955. godina

¹⁷ Bobovec, Mlinar, Sentić, 2012., 188.

¹⁸ Jakovina, 2003., 471.

3. ZAGREBAČKI VELESAJAM NA NOVOJ LOKACIJI I „ZLATNO DOBA“

„Grad Zagreb i uprava ZV-a uspjeli su proizvesti prvi dizajn novog sajmišta u samo deset mjeseci, uključujući financije za infrastrukturu i jugoslavenske paviljone i sklopili partnerstvo s nizom zemalja radi izgradnje nacionalnih paviljona.“¹⁹ Brzina gradnje imala je i političku komponentu; trebala je građanima dokazati sposobnost gradonačelnika koji u tadašnjim uvjetima uz izgradnju administrativnog centra u Vukovarskoj ima sposobnost osmisliti i realizirati jedan takav projekt kao što je preseljenje ZV-a.²⁰ Kako bi se osigurala infrastruktura, Grad je pozajmio novac od Gradske štedionice, a za izgradnju paviljona namijenjenih jugoslavenskim izlagačima, novac je osigurala uprava ZV-a. Za financiranje gradnje paviljona inozemnih izlagača, osmišljen je model „sklapanja partnerskih ugovora između stranih zemalja i Velesajma“ koji je funkcionirao poput svojevrstnih koncesija. Strane su države mogle dopremiti potrebne materijale i stručnjake za gradnju bez plaćanja poreza, prve dvije godine nisu plaćali najam, u idućem periodu najam je za njih bio niži, a jednu trećinu najamnine im je idućih deset godina plaćala Uprava ZV-a, ZV se obvezuje osigurati instalacije i priključke do mjesta gradnje, a u konačnici najveća je dobit za strane izlagače bila posjedovanje vlastitog paviljona.²¹ Na ovaj se način gradilo idućih petnaestak godina, zaključno s paviljonom iz 1969. godine za Austriju (*Austrija II*).²² Osim stranih, domaća su poduzeća po potrebi gradila vlastite paviljone, koji su bili nešto manjih dimenzija, a mogli su biti trajnog ili privremenog karaktera. Uprava ZV-a također je preuzimala troškove priključaka, a izlagači su imali pravo korištenja na vrijeme koje je određeno ugovorom. Unatoč tome što su troškovi raspoređeni na više dionika, gradnja je zbog nedostatka gradskih sredstava privremeno obustavljena 1956. godine, a nastavljena je tek nakon Holjevčeve intervencije kod Tita.²³

Prema projektu Marijana Haberlea iz 1955., paviljoni se grade tijekom 1956. godine, a iste godine u rujnu otvara se novo sajmište. Jesenska priredba te godine bila je podijeljena na dvije lokacije – jedan dio bio je predstavljen na novoj, a drugi dio na staroj lokaciji. ZV je službeno otvorio Josip Broz Tito, a otvorenje uživo pratila je Televizija Zagreb što je ujedno bio i prvi televizijski prijenos uživo (sl. 2, sl. 3).²⁴ „Tijekom otvorenja, ističe se da ZV predstavlja dvije trajne političke težnje Jugoslavije: težnju za ekonomskim napretkom i težnju

¹⁹ Lovrenčić, 2012.b, 135.

²⁰ Lovrenčić, 2012.a, 12.

²¹ *Ibid.*, 20.

²² *Ibid.*, 23.

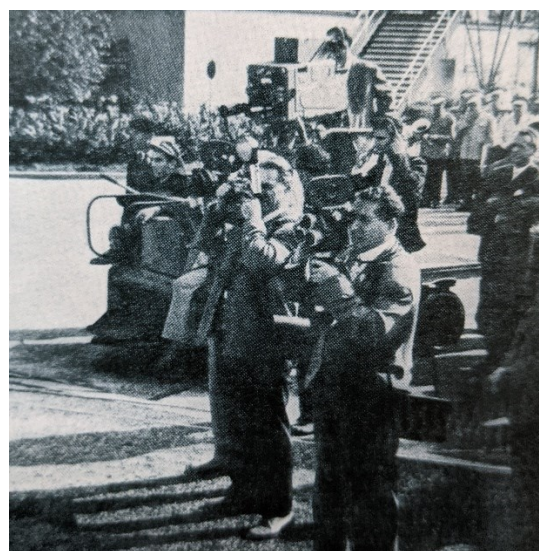
²³ *Ibid.*, 24.

²⁴ Lovrenčić, 2012.b, 135.

za širom suradnjom između Jugoslavije i ostalih država.“²⁵ Izlagački prostor Velesajma značajno je povećan (63539 m²) u odnosu na Savsku, čime se povećava broj izlagača (4599) i broj posjetitelja (617000) kojima veći prostor omogućuje veću preglednost prilikom posjeta i obilaska izložaka. „Po sudjelovanju jugoslavenskih i inozemnih izlagača, po asortimanu izložene robe, po efektivnom izložbenom prostoru i po zaključenim poslovima i komercijalnom uspjehu ovaj je sajam bio najuspješniji u povijesti sajmovanja u Zagrebu.“²⁶ Ovim sajmom, „Jugoslavija se afirmirala kao industrijska zemlja i u isto vrijeme postaje manifestacija europskih ekonomskih razmjera.“²⁷

Slika 2. (lijevo) Josip Broz Tito i Jovanka Broz na otvorenju ZV-a, 1956. godina

Slika 3. (desno) Prijenos otvorenja ZV-a Televizije Zagreb, 1956. godina

3. 1. Simboličko i društveno značenje Zagrebačkog Velesajma – hladnoratovsko nadmetanje

Preseljenjem na novu lokaciju, ZV počinje sve više ispunjavati svoj komercijalni karakter, učvršćuje svoju gospodarsku, ali i simboličku ulogu. Traženjem svog mjesta u „međublokovskoj pukotini“ Jugoslavija postaje svojevrsna „tampon zona“ između blokova, što se odražava i u poslovanju ZV-a. Prema tome, „Zagreb je tijekom Hladnog rata, barem svakog proljeća i jeseni, bio važno promidžbeno bojište dvaju suprotstavljenih ideoloških, gospodarskih, vjerskih i političkih blokova.“²⁸ Na području ZV-a tako se svake godine predstavljaju izlagači Istočnog i Zapadnog bloka, ali i zemlje koje su se kasnije Jugoslaviji

²⁵ Laslo, Meštrović, 2019., 16.

²⁶ Sabolić, 1999., 97.

²⁷ Laslo, Meštrović, 2019., 16.

²⁸ Jakovina, 2003., 478.

pridružile u Pokretu nesvrstanih. Tih godina na Velesajmu se promiče tzv. jugoslavenskih konzumerizam, odnosno, „značajan dio izložaka sastojao se od objekata za šire mase, pri čemu proizvođači žele donijeti nove modele i različite dizajne na tržište svake godine.“²⁹

U tome je zasigurno prednjačila Amerika koja je na ZV-u prvi puta nastupila 1956. godine, a „od tada je američki paviljon bio prisutan na Zagrebačkom velesajmu svake godine, uz želju da se jugoslavenskim posjetiteljima omogući 'da vide i razumiju američki život'.“ U prvom desetljeću američkog sudjelovanja na ZV-u na najveći odaziv naišle su izložbe *Samoposluga SAD* (1957.), *Poljoprivreda SAD* (1964.) i *Tehnologija poboljšava svakodnevni život* (1965.).³⁰

Prvi američki nastup na ZV-u bio je ujedno i prvi američki nastup u zemlji koja se nalazila iz Željezne zavjese, što je bio dio vanjske ekonomske politike predsjednika Eisenhowera koja je započeta 1954. godine.³¹ Promoviranje američkog načina života, samim time i potrošačkog društva na svjetskim izložbama i sajmovima, „postaje sredstvo manipulacije i propagande, ali i dio američkog kulturnog imperijalizma usmjerenog ne samo prema ideološkim neprijateljima nego i prema ostatku svijeta“³² što se jasno potvrđuje podatak da je „do 1960. godine Amerika sudjelovala na 97 službenih izložbi u 29 zemalja. I te izložbe, sa slikom Amerike u kojoj ljudi žive u slobodi, miru i komforu, postale su sredstvo u borbi protiv Sovjetskog saveza. Čini se da su moderno opremljeni stanovi i kuće, novi automobili, funkcionalne kuhinje s najnovijim aparatima, samoposluge i televizija bili ono što je privlačilo pozornost posjetitelja američkih paviljona na svjetskim izložbama i sajmovima i da su upravo ti simboli 'američkog načina života' stjecali poklonike širom svijeta.“³³ Takva je ekspanzija slijedila Eisenhowerovo vjerovanje da „se u sukobu sa Sovjetskim savezom pobjeda ne može izvojevati na vojnom planu“, već je „valjalo na kulturnom, gospodarskom i promidžbenom planu pokazati kako je 'američki način života' po svemu ispred onog što su propagirali u komunističkim zemljama.“³⁴

Budući da je 1956. godine ZV održan na dvije lokacije, a Amerika nije imala svoj paviljon na novoj lokaciji, tema *Amerika kod kuće* bila je predstavljena u Savskoj ulici zbog čega su Sovjetski Savez i Kina ipak bile u prednosti, budući da su imale svoje paviljone na novoj

²⁹ Lovrenčić, 2012. b,147.

³⁰ Vučetić, 2012., 285.

³¹ Laslo, Meštrović, 2019., 16.

³² Vučetić, 2012., 282.

³³ *Ibid.*, 283.

³⁴ Jakovina, 2003., 469.

velesajamskoj lokaciji. U Savskoj je postavljen paviljon arhitekta Johna Johansena, izgrađen od prskanog betona u obliku bundeve, što je bila „prva građevina te vrste na svijetu“.³⁵

Iduće godine hladnoratovsko se nadmetanje nastavlja na desnoj obali Save, gdje se izgradnjom novih paviljona kroz 1957. godinu, gradi i američki paviljon prema projektu Walter Dorwin Teague Assosiation. Većina konstruktivnih materijala proizvedena je u Jugoslaviji, izuzev aluminijskih rešetki koje su se nalazile na pročelju, koje su prefabricirane u Americi i u Jugoslaviju poslone brodom s „uputama za sastavljanje.“³⁶ Američki je paviljon bio ispunjen različitim tehničkim dostignućima koji su svakodnevicu činila lakšom, poput najmodernijih poljoprivrednih strojeva, perilice i sušilice rublja, električnog roštilja, klima uređaja, televizora, automata za cigarete i slatkiše, aparata za točenje Coca-Cole koji su bili izloženi uz sliku predsjednika Eisenhowera. Središnji dio paviljona bio je rezerviran za prikaz američkog supermarketa, koji je „trebao biti ilustracija pristupačne i jednostavne metode pakiranja i transporta, ne i simbol američkog obilja. Takvu je poruku imao i američki stan, kojim je izložbeni paviljon završavao, vjerojatno najjasnija točka razlike između prosječno zagrebačkog (ili jugoslavenskog) doma i prilika u Sjedinjenim Državama.“³⁷

S druge strane, paviljonom Sovjetskog saveza dominirali su „ogromni strojevi alatljike zavoda Sverdlov iz Lenjingrada, specijalna vozila za bušenje, uređaj krtica koji sam obavlja sve rudarske radove, od iskopa, prijenosa, utovara i transporta.“ Predstavljani su i televizori i radioaparati, novi model komfornih putničkih kola Volga, kamioni, samohodni kombajn SK-3 i dr. Također, Sovjetski je savez nudio posjetiteljima besplatne panoramske letove iznad grada, avionom Aeroflota koji je dopremljen s izložbom, što je bio „vjerojatno jedini način da se parira američkom obilju.“³⁸

Prema Jakovini, koji istražuje novinske napise iz tog vremena, može se zaključiti kako u tisku američki nastup na ZV-u te godine nije bio značajnije medijski popraćen, za razliku od sovjetskoga, unatoč tome što je zasigurno izazvao veće oduševljenje kod običnih posjetitelja. Oni su potaknuti viđenim, vjerojatno promišljali o poboljšanju vlastite svakodnevice i iskorištavanju vlastitog slobodnog vremena, posebice kada se uzme u obzir tadašnji životni standard u Jugoslaviji. Većina radnika dijelilo je stanove, u stanovima su živjele različite obitelji koje su dijelile prostorije, a istovremeno je američki radnik u svom domu imao stroj za pranje posuđa i sušilicu rublja. Ovakva usporedba zasigurno nije mogla ostaviti posjetitelje

³⁵ Laslo, Meštović, 2019., 16.

³⁶ *Ibid.*, 16-17.

³⁷ Jakovina, 2003., 470.

³⁸ *Ibid.*, 475.

ravnodušnima i ne potaknuti ih na uspoređivanje standarda.³⁹ O pozitivnim reakcijama na američki nastup kasnije piše Walter Dorwin Teague koji supermarket proglašava velikim uspjehom, piše kako su zagrebački dužnosnici na radiju hvalili zgradu, izložke i cjelokupnu suradnju koja je završila uspješno unatoč brojnim preprekama (misleći na sam proces izgradnje). Osim toga, naglašava kako namjera američkog nastupa nije bila navesti Jugoslavene da odustanu od komunizma, nego poručiti „ovako mi to radimo, a vi prosudite za sebe“.⁴⁰

Hladnoratovsko nadmetanje Amerike i Sovjetskog saveza nastavlja se i iduće godine, kada se predstavljaju američka rješenja svakodnevnih problema ljudi u Jugoslaviji, poput pakiranja hrane, nastavljajući se na prošlogodišnje predstavljanje supermarketa. Ruski mediji izvještavajući sa ZV (*Moskovskaia Pravda*) zamjerali su Titu kratki obilazak paviljona socijalističkih zemalja (tri do sedam minuta) naspram pola sata kojih je proveo u američkom paviljonu (sl. 4). „Zaključili su da je Titov stav prema Velesajmu bio je jednako upitan kao i njegovi stavovi o marksističkoj doktrini.“⁴¹

Slika 4. Predstavljanje supermarketa u paviljonu SAD-a, posjet Josipa Broza Tita i Jovanke Broz, kasnih 1950-ih godina

Može se reći kako je hladnoratovsko nadmetanje na ZV-u omogućilo posjetiteljima uvid u najnovija tehnološka postignuća. Primjerice, 1959. godine Sovjeti prikazuju *Sputnik 3* (automatsku znanstvenu laboratorijsko-svemirsku letjelicu), a Amerikanci konkuriraju sa sjeverno američkim *X-15* (raketni pogon zrakoplova) i zrakoplovom *Transland Ag-2* (sl. 5).

³⁹ Jakovina, 2003., 477-478.

⁴⁰ Laslo, Meštović, 2019., 17.

⁴¹ *Ibid.*, 17-18.

Prema tome, najznačajnija postignuća iz tzv. svemirske utrke prikazuju se na ZV-u ubrzo nakon što su upotrebljena.⁴² ZV se smatrao mjestom inovacija, ne samo zbog spomenutih izložaka koji su po prvi puta bili predstavljeni jugoslavenskoj javnosti nego i zbog inovacija u dizajnu i konstrukciji paviljona. Zbog toga je ZV osigurao svoje mjesto, odnosno, „odigrao je važnu i nezaobilaznu ulogu u povijesti razmijenih sajмова.“⁴³

Slika 5. Predstavljanje letjelice Sputnik 3 i zrakoplova X-15, 1959. godina

3. 1. 2. Izložbe *Porodica i domaćinstvo*

Osim spoznaja o američkom načinu života, posjetitelji su imali priliku vidjeti kakva je budućnost života u Jugoslaviji u smislu podizanja standarda i promjene svakodnevice u skladu sa socijalističkim ciljevima. Na inicijativu Organizacijskog odbora Porodica i domaćinstvo (koji se sastojao od društvenih i gospodarskih organizacija, među kojima su bili Savez sindikata Jugoslavije, Savez ženskih društava Jugoslavije, Savet za staranje o deci i omladini Jugoslavije, Zavod za unapređenje domaćinstva, Savezna industrijska komora, Savez trgovačkih komora Jugoslavije)⁴⁴ na području ZV-a postavlja se prva izložba pod nazivom *Porodica i domaćinstvo* na jesen 1957. godine. Izložba je organizirana i na jesen 1958. te u proljeće 1960. godine.⁴⁵

Na potrebu organiziranja izložbe ovakvog naslova i teme, utječu različiti društveni procesi poput migracija selo-grad te posljedične transformacije obitelji. Općenito govoreći o pedesetim godinama u Jugoslaviji, prema sociologu Ivanu Rogiću, one pripadaju razdoblju „druge modernizacije“, „koju je na teorijskom planu moguće identificirati kao trend industrijalizacije i urbanizacije nekoć agrarne zemlje (odnosno zemlje koja se nije uspjela do

⁴² *Ibid.*, 18.

⁴³ *Ibid.*, 20.

⁴⁴ Vukić, 2008., 183-184.

⁴⁵ Galjer, Ceraj, 2012., 279.

kraja definirati u 'pravoj modernizaciji' do Drugog svjetskog rata) koja je protekla u znaku traženja 'modernizacijskog subjekta', odnosno praktičnog i simboličkog nosioca procesa modernizacije.⁴⁶ Taj se subjekt pronalazi u radničkoj klasi koju je bilo potrebno stvoriti, što se ostvaruje mobilizacijom seljaka, „odnosno njihovim premještanjem u velike gradove kako bi postali radnici, što je jedan od permanentnih procesa pedesetih godina.“⁴⁷ Prelaskom stanovništva iz ruralnog u urbano, dolazi do promjena u načinu života i odnosima unutar obitelji, „pri čemu se stambena zajednica promatra kao novi oblik organizacije proširene porodice, od brojnih servisnih službi kao sistema samoudruživanja namijenjenih rasterećivanju od svakodnevnih kućanskih poslova i za tadašnje jugoslavenske prilike senzacionalnih trgovačkih centara do suvremenog stana i stanovanja“⁴⁸.

Jedan od ciljeva izložbi *Porodica i domaćinstvo* bio je, dakle, naučiti nositelje modernizacije, radnike, na koji način organizirati vrijeme i stanovanje kako bi se ostvarile promjene u svakodnevnom životu. Stvaranje novih navika povezano je s „prezentiranjem modela, organizacijskih oblika te upotrebnih predmeta, dakle potrošnjom, kupovnom moći i tržištem.“⁴⁹ Zbog spomenutih promjena u obiteljskim odnosima, važno je istaknuti kako se izložba u tom kontekstu dotiče i novih uloga žena, odnosno rasterećivanja ženskih obaveza s ciljem usmjeravanja prema rodnoj ravnopravnosti.⁵⁰ Prema Vukiću, u ovim se izložbama također može prepoznati i specifičan oblik društvenog aktivizma onog vremena, koji je ciljao na domenu stanovanja u velikim stambenim zajednicama. „Izložbe su bile svojevrsni didaktički medij promocije nove strategije razvoja gradova i novih oblika zajedničkog življenja u tim gradovima.“⁵¹

Prva izložba održana je 1957. godine na staroj lokaciji Zagrebačkog Velesajma u Savskoj ulici, a trajala je od 7. do 22. rujna. Izložba je obuhvaćala cjeline: „Žena u predratnoj i socijalističkoj Jugoslaviji, Oprema i funkcioniranje servisa i dječjih ustanova, Ishrana, oprema i organizacija kuhinje, Priprema hrane, Oprema i organizacija stana, Odijevanje, Higijena i Dječji sajam.“⁵²

Druga je izložba održana na novoj lokaciju ZV, od 6. do 22. rujna 1958. godine, pod geslom „Zajednica danas preuzima veliki dio brige za porodicu“ (sl. 6, sl. 7) sa sljedećim

⁴⁶ Vukić, 2008., 73.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Galjer, Ceraj, 2012., 279.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Galjer, Ceraj, 2012., 279.

⁵¹ *Ibid.*, 184.

⁵² *Ibid.*

segmentima: „1. Stambena jedinica – proširena porodica, 2. Servisi oslobađaju porodicu od napornog i neproduktivnog rada u domaćinstvu, 3. Dječja ustanova u stambenoj jedinici, 4. Jeftina i kvalitetna društvena ishrana, 5. Katedra ekonomike domaćinstva, 6. Dobro organizirana trgovina – pomoć porodici i domaćinstvu, 7. Stan ekonomičan i racionalan, 8. Namještaj jeftin i funkcionalan. Očito je proširenje tematike i u odnosu na prvu izložbu, sada s naglaskom na 'stambenoj zajednici' koja je kao model predstavljena u prvoj sekciji, i to maketom takve stambene zajednice za 5000 ljudi.“⁵³ „Značajan segment (...) bila je domena stanovanja i namještaja“, stanovi su prikazani u naravnoj veličini, a među izlošcima se ističe dvosobni i trosobni stan Bernarda Bernardija. Prema dostupnim fotografijama, može se zaključiti kako su izloženi modeli stanova uglavnom kompletno opremljeni namještajem dizajniranim od strane članova grupe SIO^{54, 55}

Izložbu je posjetilo milijun posjetitelja, a izlošci su bili postavljeni u sedam paviljona. Osim spomenutog modela stana Bernarda Bernardija, pažnju posjetitelja „privukla su i dva najveća izložbena objekta: prehrambena robna kuća sa samoposluživanjem (arh. Gmajner, Milković i Ladinek) koja je 1959. godine dislocirana na Trešnjevački trg – NaMa, te konfekcijska robna kuća (arh. Dragomanović i Kučan) kasnije preseljena u Prašku ulicu 7 – Modna kuća (sl 8).“⁵⁶ U sklopu izložbe provedena je i anketa, „kojom su prikupljeni opći podaci o posjetiteljima te odgovori na pitanja raspodijeljena prema grupama problema: Stambena zajednica, Servisi, Individualno domaćinstvo, Trgovina i opskrba“, a posjetitelji su mogli potražiti i savjete o vođenju kućanstva.“⁵⁷

Slika 6. (lijevo) Izložba Porodica i domaćinstvo na ZV-u, istaknut slogan i vizualni identitet, 1958. godina

Slika 7. (desno) Izložba Porodica i domaćinstvo na ZV, 1958. godina

⁵³ *Ibid.*, 185.

⁵⁴ Studio za industrijsko oblikovanje.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Izložbe Porodica i domaćinstvo 1957. - 1960.*, <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 3. prosinca 2020.)

⁵⁷ *Izložbe Porodica i domaćinstvo 1957. - 1960.*, <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 3. prosinca 2020.)

Slika. 8. Aleksandar Dragomanović, Ninoslav Kučan, *Tipiska robna kuća na izložbi Porodica i domaćinstvo, Zagrebački Velesajam, 1958. godina*

„Vrijedi napomenuti da je nekoliko mjeseci nakon održavanja druge izložbe *Porodica i domaćinstvo* donesen Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, čime je stvorena neposredna osnova za realizaciju zamisli o stambenim zajednicama, jer je od tog trenutka bilo moguće zauzimati veća zemljišta za izgradnju upravo onakvih zajednica za 5000 ljudi kakve su maketom predstavljene na izložbi, što prije nije bilo moguće“⁵⁸ Osim ovoga, donose se i drugi zakoni kojima je „sankcionirana osnova za stvaranje novih oblika društvenog života u većim stambenim zajednicama, sankcionira je i stambena zgrada kao novi društveni fenomen, i time je nastao okvir za treću izložbu *Porodica i domaćinstvo*, koja je 1960. godine pripremana još ambicioznije, posebice u segmentu stanovanja i opreme te namještanja stana.“⁵⁹ Treća se izložba održavala od 30. travnja do 15. svibnja, a u skladu s navedenim, prethodno je održan natječaj za stan koji bi prikazivao stan bliske budućnosti, na kojem pobjeđuje *Stan bliske budućnosti* autora Bernarda Bernardija, Milice Rosenberg i Adama Petranovića, koji se u praksi kasnije pokazao kao najizvođeniji model.“⁶⁰

Jedinice se proširuju u odnosu na ranije izložbe, a posebice su zanimljivi aspekti koji se tiču odmora i života na selu. Predstavljene su: stambena zajednica, usluge za domaćinstva, stanovanje, dječje ustanove, porodica i domaćinstvo na selu, suvremena trgovina i snabdijevanje, sajam robe široke potrošnje, mi na odmoru, društvena prehrana, katedra porodice i stanovništva.“⁶¹

⁵⁸ Vukić, 2008., 186.

⁵⁹ *Ibid.*, 186-187.

⁶⁰ *Izložbe Porodica i domaćinstvo 1957. - 1960.*, <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 3. prosinca 2020.)

⁶¹ Vukić, 2008., 189.

Može se zaključiti kako su izložbe *Porodica i domaćinstvo* imale značajan utjecaj na život stanovnika Zagreba, koji su na prostoru ZV-a imali priliku vidjeti što bi sve trebalo činiti modernu i urbanu svakodnevicu. Kroz ovaj se edukativni obrazac izložbe nastojalo oblikovati novo društvo - izravnim prikazima prototipova suvremenog stanovanja, namještaja i aparata, odijevanja i ponašanja, tematskim predavanjima i anketama koje su imale za cilj „ispitivanje potreba i prikupljanje podataka o iskustvima za izložena rješenja“⁶² što je poslužilo i za buduće natječaje. Organiziranjem ovih izložbi područje ZV još se jednom pokazao kao mjesto prikazivanja inovacija, odnosno kao pokretač transformacije jugoslavenskog društva „iznutra“.

3. 1. 3. Šezdesete – zlatno doba Zagrebačkog Velesajma

Šezdesete godine na ZV-u obilježene su rastom u svim pogledima, što se na ZV odražava tako da se svake godine u tisku ponavlja epitet „velesajam rekorda“ (sl. 9).⁶³ Rekord se odnose na broj posjetitelja, broj stranih i domaćih izlagača te na brojeve sklopljenih poslova koji se tiču unutarnjo-vanjske trgovine i poslovanja. Svaka iduća godina po tim je parametrima nadmašila prošlu, što ZV može zahvaliti općenitoj situaciji u državi, u gospodarskom i ekonomskom smislu, odnosno, brzorastućem gospodarstvu i industrijskom napretku.⁶⁴ „Gospodarski rast Jugoslavije do 1970. godine iznosi u prosjeku +6,6% godišnje, ili još preciznije od 1956. do 1966. +9%. Unutar ekonomskih okvira zadanih uvođenjem samoupravljanja to je značilo rast trgovine te otvaranje vrata za pokušaj veće liberalizacije tržišta 60-tih godina.“⁶⁵ Liberalizacija tržišta nastoji se postići reformama koje su vezane i uz osnivanje Pokreta nesvrstanih⁶⁶, koji se službeno formira prvom konferencijom koja je održana 1961. godine u Beogradu. Dvadeset i pet članica koje su sudjelovale na konferenciji, dijelile su želju za odmicanjem od velikih slika, odnosno, blokova te su odbijale „ustupiti državni prostor za strane vojne baze.“ Međusobno su članice težile suradnji, prihvaćanju različitosti i očuvanju svjetskog mira.⁶⁷ Posljedica osnivanja Pokreta nesvrstanih na ZV-u jest nastupanje zemalja pripadnica Pokreta s azijskog i afričkog kontinenta (sl. 10). Njihov se broj postupno povećava budući da sudjelovanje koriste, osim održavanja suradnje, kao priliku predstavljanja sebe kao

⁶² Mreža dizajnersko sjećanja, *Izložbe Porodica i domaćinstvo 1957. - 1960.*, <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 3. prosinca 2020.)

⁶³ Sabolić, 1999., 104.

⁶⁴ Laslo, Meštrović, 2019., 18.

⁶⁵ Lovrenčić, 2012.a, 36., tržišni socijalizam

⁶⁶ *Ibid.*, 38.

⁶⁷ *Hrvatska enciklopedija – nesvrstanost*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43502> (pregledano 9. prosinca 2020.)

dijela svjetske ekonomije.⁶⁸ Njihovo povećavanje „činilo je ZV najvećim izlogom gospodarskih mogućnosti nerazvijenih i nesvrstanih zemalja. Tu funkciju će ZV racionalno produbljivati i ona će ostati prepoznatljivi zaštitni znak, u skladu s ukupnom jugoslavenskom politikom nesvrstanosti.“⁶⁹ U kontekstu Pokreta nesvrstanih, važno je istaknuti i održavanje okruglog stola na ZV-u čiji je cilj bio prijenos znanja i tehnologije što je također bio dio prezentacije ostalim zemljama.⁷⁰

Slika 9. (lijevo) ZV 1960-ih godina, „velesajam rekorda“

Slika 10. (desno) Indija na ZV-u, 1960-ih godina

Rastu i popularnosti ZV-a u prilog govore brojke pa je tako primjerice 1961. godine, ZV posjetilo 1568000 posjetitelja, iduće godine broj posjetitelja penje se na 1, 6 milijun ljudi, a usto se povećava broj država-sudionica, sveukupno trideset i sedam s eksponatima 6088 izlagača. Većina država-sudionica bila je iz europskih zemlja, ali, kao što je spomenuto, nastupaju i države s afričkog i azijskog kontinenta (njih četrnaest). Godine 1963. broj sudionika penje se na četrdeset i četiri, 1964. godine na pedeset i tri sa 6450 izlagača s četiri kontinenta, obarajući tako sve dotadašnje rekorde, čime se ZV postavio uz bok trima najvećim sajmovima koji su se održavali u Milanu, Leipzigu i Hannoveru. Već iduće godine, 1965. na ZV-u je predstavljeno šezdeset država-sudionica iz Europe, Afrike i Amerike, a „takav porast broja zemalja u tim godinama nije zabilježila nijedna sajamska priredba u svijetu. Na ulazu u Velesajam mogla su se pročitati imena dvadeset dviju europskih zemalja, dvadesetak afričkih, trinaest azijskih i četiriju s američkog kontinenta.“⁷¹ Predstavljeno je 5115 stranih i 1205 domaćih izlagača, a „kada bi se štandovi poredali u jednu liniju, trebalo bi propješačiti oko pedeset kilometara da se savlada njena dužina.“ Izlaganje na ZV-u, bilo je dakako plodonosno

⁶⁸ Laslo, Meštrović, 2019., 18.

⁶⁹ Lovrenčić, 2012.a, 40.

⁷⁰ Laslo, Meštrović, 2019., 18.

⁷¹ Sabolić, 1999, 107.

i za domaće izlagače pa su tako sva poduzeća pokazivala svoje najbolje proizvode, na temelju koji su ostvarene broje suradnje sa stranim tvrtkama i kupcima.⁷²

Pedesete i šezdesete godine se općenito povezuju s ekspanzijom potrošačkog društva po američkom modelu, „bogatijeg na Zapadu, siromašnijeg na Istoku, u čemu prema mišljenju Igora Dude, Jugoslavija, kao i u mnogim stvarima, nalazila negdje na sredini.“⁷³ On dalje zaključuje kako je „jugoslavensko društvo šezdesetih, sa samoposlugama, putovanjima oko svijeta, luksuznim stranim pićima u trgovinama i kupnjom preko kataloga, bilo je potrošačko društvo, pa je u takvoj Jugoslaviji, s jakim političkim, ali i kulturnim vezama s Amerikom, američka svakodnevnica neminovno u mnogočemu postala i domaća realnost.“⁷⁴ U tom je kontekstu važan ZV, budući da se američki, potrošački duh djelomično „upijao“ i priredbama ZV-a. Povećanje društvenog proizvoda omogućilo je i posjedovanje predmeta koji su predstavljani pa se tako „povećavao broj električnih štednjaka, hladnjaka, perilica rublja, putničkih automobila...“⁷⁵ Značajan utjecaj imalo je i predstavljanje samoposluge, a važno je naglasiti kako se nije radilo samo o kopiranju američkih trendova, nego „zato što je vrijeme to donosilo kao element poboljšanja kvalitete života.“⁷⁶ Širenje samoposluga označavalo je i slobodu izbora pri kupnji, ali i žensku emancipaciju zbog uštede vremena i novaca.⁷⁷

3. 2. Urbanističko-arhitektonsko značenje Zagrebačkog Velesajma

3. 2. 1. Zagrebački Velesajam i razvoj Novog Zagreba

O urbanističkoj važnosti ZV-a za razvoj Novog Zagreba, govori nekoliko studija⁷⁸, koje potvrđuju kako se nije radilo o slučajnom odabiru nove lokacije za ZV, unatoč tome što „okolnosti nastanka Novog Zagreba do danas nisu razriješene.“⁷⁹

Osim izgradnje sajamskog prostora koji bi odgovarao suvremenim potrebama, odabir ove lokacije imao je za cilj „potaknuti urbanizaciju i izgradnju Novog Zagreba.“⁸⁰ Kao što je ranije spomenuto, nova lokacija sajma još će jednom imati značajnu ulogu u daljnjem razvitku okolnog područja. Izgradnjom ZV-a i Mosta slobode, do tada „pretežno neizgrađena i u velikoj mjeri još uvijek prirodna osnova postupno prerasta u infrastrukturno premreženu i

⁷² *Ibid.*

⁷³ Vučetić, 2012., 278.

⁷⁴ *Ibid.*, 282.

⁷⁵ *Ibid.*, 280.

⁷⁶ *Ibid.*, 293.

⁷⁷ *Ibid.*, 294.

⁷⁸ Blau, Rupnik (2007.), Bobovec, Mlinar, Sentić (2012.), Vranić (2015.)

⁷⁹ Vranić, 2015., 635.

⁸⁰ Bobovec, Mlinar, Sentić, 2012., 191.

oblikovno ujednačenu pozadinu budućih gradnji.“⁸¹ Prije izgradnje ZV-a, na desnoj obali Save postojala je zgrada Brodarskog Instituta, a prema mišljenju Dubravke Vranić, za urbanizaciju su ključna četiri sljedeća poteza – premještanje ZV-a, izgradnja mosta Slobode, teritorijalna podjela grada i izgradnja termoelektrane s toplanom.⁸² „Taj niz naizgled nepovezanih infrastrukturnih projekata južno od rijeke Save, započetih u kasnim 1940-im, a nastavljen u ranim 1950-im godinama, omogućio je kasniju izgradnju Novoga Zagreba.“⁸³ Prema tome, autorica tvrdi da se unatoč tome što za razvoj Novog Zagreba nije postojao jedinstveni plan, radi o promišljenoj strategiji koja se temelji na spomenutim potezima. Također, smatra da su potezi dio „jednog jedinstvenog autonomnog projekta, iza kojeg je stajala jasna ideja modernističkoga funkcionalnog grada“.⁸⁴ Unatoč tome što širenje Zagreba u ovome smjeru vežemo prvenstveno uz gradonačelnika Holjevca, važno je istaknuti kako je na tu njegovu odluku zasigurno utjecala intelektualna klima tog vremena. Ističe se Mohorovičićev tekst iz 1952. godine (iste godine u kojoj Holjevac postaje gradonačelnik) kojeg „možemo smatrati prijedlogom širenja grada na jug.“⁸⁵

Na smjerove u kojima se taj dio Novog Zagreba trebao razvijati ukazuju i promjene u načinu koncipiranja daljnjeg širenja ZV-a i njegova odnosa s okolinom. Prijedlog Direktne regulativne osnove iz 1953. godine (sl. 11), grad dijeli na tri osnovne zone – stambenu zonu, zonu industrije i zonu rekreacije. Za područje koje danas poznajemo kao Novi Zagreb, na desnoj se obali Save predviđaju one industrije koje su vezane uz plovni kanal poput plinara, mlinova i prehrambene industrije. „Glavni kulturni centar predviđen je u produženju Zrinjevca prema Savi“⁸⁶, a zeleni pojas između hipodroma i „velesajamske ceste“ kao i zeleni pojas s druge strane Save, bili su namijenjeni za centralni park športova, odmora i rasonode. Također, planira se niz parkova i zelenih površina s ciljem odvajanja stambene i industrijske zone.⁸⁷ Ideja o razvoju desne obale Save u krajobrazni i rekreacijski pojas naslanja se na ranija rješenja - predratnu osnovu i prijedlog Direktne regulativne osnove iz 1949. godine. Prijedlog iz 1949. godine desnu obalu Save prikazuje kao „strukturalno i sadržajno

⁸¹ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017., 473.

⁸² Vranić, 2015., 637.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*

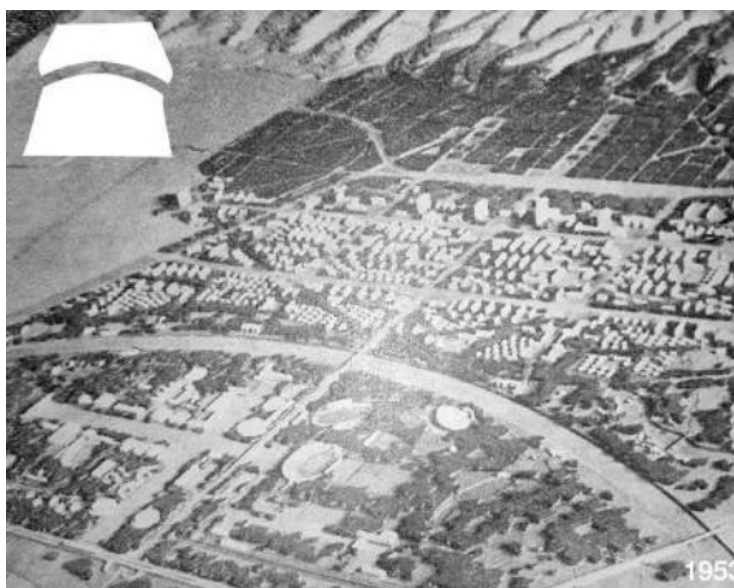
⁸⁵ Vranić, 2015., 638.

⁸⁶ N. M., 1954., 3.

⁸⁷ *Ibid.*

nedefiniran zeleni limes grada⁸⁸ pa se tako prijedlogom iz 1953. jasnije definiraju planirani sadržaji.⁸⁹

Predlaže se transformacija naselja Kajzerica „u zonu javnih sadržaja“ čime se definira i nova lokacija Velesajma. Velesajam se povlači „sjeverno preko netom izgrađenog hipodroma (...) Stambene su zone sada nedvosmislenije određene kao satelitska naselja. Vidljivo je to iz oblika zona koje se uvelike prilagođavaju postojećoj izgradnji, pa i aluvijalnoj geometriji. Zone su prikazane kao samostalne, odvojene elementima postojećeg krajolika.“⁹⁰

Slika 11. Regulatorna osnova Zagreba, 1953. godina

Primjedbe na prijedlog Direktne regulativne osnove odnosile su se na smjer širenja grada, dominantno u pravcu istok-zapad umjesto sjever-jug, kako Sava ne bi preuzela ulogu pruge, odnosno „barijeru do koje dopire razvitak grada“.⁹¹ Zbog toga bi se i trebala poticati i izgradnja preko Save, „tako da grad poprimi konturu zaokružene cjeline.“⁹² Velik udio zelenih površina kritizirao se u odnosu na stambene zone i zbog troškova i obaveze održavanja zelenila. Osim toga, predviđeni cestovni promet zahtijevao je provedbu novih instalacija, u gradu u kojem u to vrijeme 30% ljudi nije imao pristup osnovnim instalacijama.⁹³ Petar Senjanović kritike usmjerava prema, po njegovom mišljenju, „ignoriranju pojedinih, ali ipak sugestivno dominirajućih prostornih elemenata“, pri čemu

⁸⁸ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017., 473.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017., 477.

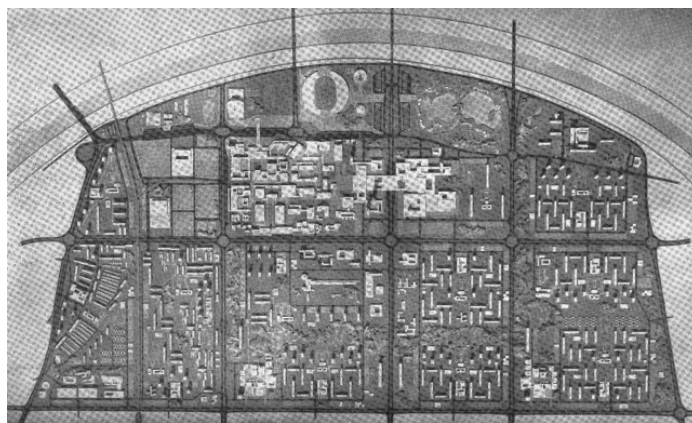
⁹¹ N. M., 1954, 3.

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid.*

misli na „pravilno konkavnu, reguliranu obalnu liniju Save“ i na „drugu, kontrastirajuću, valovito konveksnu liniju Zagrebačke gore koja se sa svojim ograncima – a naročito s Gričem kao s isturenim bastionom spušta, dominira i geografski markira i ograničava savsku ravnicu.“⁹⁴ Smatra se da područje oko Save, koje bi trebalo postati „svjetlo, sjajno, živo lice Zagreba“⁹⁵ ostavlja napuštenim. Također se osvrće na prometnu infrastrukturu, smatrajući da smještaj javnih, administrativnih i kulturnih zgrada u novom dijelu grada uz jake prometnice nije odgovarajuć. Nadalje, smatra da unatoč tome što ima „nebrojeno mnogo mjesta i položaja koji bi zahtijevali prostornu soluciju trga“, takva su rješenja izostala.⁹⁶

Budući da se prijedlog iz 1953. godine u konačnici odbacuje, mijenja se osnovna ideja razvoja desne obale Save, odnosno „dotadašnje krajobrazne paradigme (...) i počinju pripreme za njegovu konsolidaciju kao teritorija implementacije dugo očekivane industrijalizirane i masovne stambene izgradnje (sl. 12).“⁹⁷ S vizijom razvitka desne obale Save s naglašenim „krajobraznim konceptom“ iz 1953. godine, slagao se i Haberleov projekt iz 1955. godine. S promjenom planiranja razvitka područja uz Savu, odnosno dokidanjem krajobrazne koncepcije u korist izgradnje, mijenjaju se i planovi daljnjeg širenja ZV-a. Tako „evolucijom planova Božidara Rašice, počevši već od 1956. godine, a zaključno s njegovom integracijom u Idejno rješenje iz 1962. godine, svjedoče o postupnom progušćivanju matrice i istiskivanju krajobrazne komponente u korist očekivanog završetka reprezentativne i poslovne središnje gradske osi.“⁹⁸

Slika 12. Plan za Južni Zagreb, Urbanistički zavod grada Zagreba, 1962. godina

⁹⁴ Senjanović, 1954., 787.

⁹⁵ *Ibid.*, 796.

⁹⁶ *Ibid.*, 792.

⁹⁷ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017., , 478.

⁹⁸ *Ibid.*, str. 480.

Iste godine kada se započinje s izgradnjom ZV-a, gradi se i zgrada općine Remetinec, prva zgrada današnjeg Remetinečkog gaja, tadašnjeg Naselja februarских žrtava, „u kojem je 1956. godine uslijedila i izgradnja prvih novozaagrebačkih stambenih zgrada.“⁹⁹ Općina Remetinec administrativno je pripojena gradu Zagrebu, „čime je i formalno prekosavski prostor integriran u korpus grada.“¹⁰⁰ Godine 1957. grade se prve zgrade u naselju Novi Savski Gaj, a 1960. godine započinje se i s izgradnjom naselja Trnsko.¹⁰¹ Gradonačelnik Holjevac potiče i izgradnju na sjeveroistočnom dijelu Novog Zagreba, do tada potpuno neizgrađenom što se realizira 1963. godine prihvaćanjem urbanističkog rješenja za stambeno naselje Zaprude, koje se gradilo od 1963. do 1968. godine.¹⁰²

Važno je napomenuti kako se 1963. godine širenje ZV-a prepoznaje i kao potencijalna smetnja razvoju južnog dijela grada Zagreba.¹⁰³ Prema mišljenju Mirka Maretića, „kompleksi Velesajma i Brodarskog instituta locirani su (...) u vrijeme kada nije postojala dovoljno definirana koncepcija širenja grada prema jugu, te je njihovo eventualno širenje potrebno limitirati ne bi li se izbjeglo produbljanje prostornih konflikata s potrebama razvoja grada.“¹⁰⁴

3. 3. 2. Izgradnja Zagrebačkog Velesajma

ZV se od preseljenja na novu lokaciju gradi u fazama pa tako razlikujemo prvu (od rujna 1955. do rujna 1956. godine), drugu (od rujna 1956. do 1969. godine) i treću (1970. – do 2012.) fazu.¹⁰⁵ Prvu fazu izgradnje vežemo uz arhitekta Marijana Haberlea i njegov spomenuti koncept iz 1955. godine, nastao nakon što mu je uprava ZV-a pristupila sa zahtjevom za izradu projekta. Na projektu je radio sa svojim timom suradnika, što je omogućilo brzi završetak projekta, koji je dovršen u svega deset mjeseci za površinu od 370 000 m². Izrađen je tlocrt pravokutnog oblika u smjeru istok-zapad, a „središnji motiv bila je Aleja nacija, uz koju se smještaju paviljoni. Glavni ulaz u Velesajam bio je smješten na dužoj, južnoj strani, uz novu upravnu zgradu“ (sl. 13). U ovoj je fazi izgrađeno šest paviljona namijenjenih za predstavljanje izlagača iz Jugoslavije, brojne uslužne zgrade te sedam paviljona za strane izlagače iz Italije, SSSR-a, Rumunjske, Čehoslovačke, NR Kine,

⁹⁹ Mlinar, 2015., 365.

¹⁰⁰ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017, , 479-480.

¹⁰¹ *Ibid.*

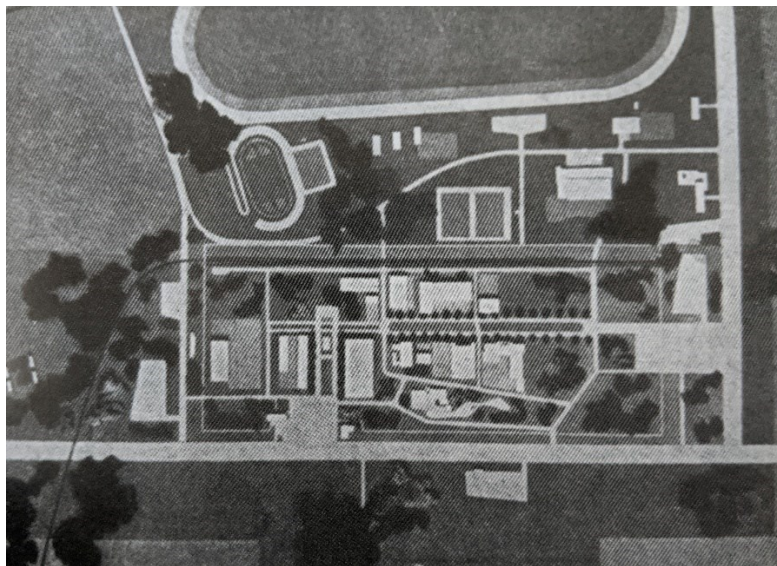
¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Bobovec, Mlinar, Sentić, 2012., 195.

¹⁰⁴ Čavlović, Lovrenčić, Sevšek, 2017, 480.

¹⁰⁵ Prema Lovrenčić, 2012.b.

Mađarske i Poljske.¹⁰⁶ „Nacionalni paviljoni su mahom orijentirani prema Aleji Nacija i smješteni su u istočnoj polovini plana, dok su jugoslavenski paviljoni različitih orijentacija te su smješteni u zapadnom dijelu novog Velesajma. Istočna polovina plana je jasna i homogena, dok je zapadna nedorečena (...) Haberleov plan u potpunosti je realiziran te je njegov centralni motiv (Aleja Nacija s prvim velikim paviljonima) zadržan u svim kasnijim fazama.“¹⁰⁷ „Dodan je novi pristupni put i sustav staza unutar sajmišta s tri parkirališta, kompletnim instalacijskim radovima i industrijskom željeznicom. U neposrednoj je blizini uređena i zelena površina od oko 100 000 m².“¹⁰⁸ Kao i u slučaju stranih paviljona u Savskoj ulici, strane su države upošljavale vlastite arhitekte za projekte sajamskih paviljona, čime Velesajam dobiva još jednu vrijednost, odnosno, čini presjek suvremenog oblikovanja paviljonske arhitekture.¹⁰⁹

Slika 13. Marijan Haberle, Maketa urbanističkog rješenja ZV-a, 1955. godina

Druga faza izgradnje započinje natječajem koji je održan u rujnu 1956. godine, o čijem su rezultatu odlučivali predstavnici ZV-a i Narodnog odbora Zagreb. Natječajni zadatak bio je pronaći mjesto za nove paviljone, ukorporirati građevine i sadržaje ZV-a s njegovim okruženjem u sjeveroistočnoj osi koja bi se nadovezivala na raniju koncepciju Marijana Haberlea. U ovoj fazi u konačnici izvode se samo paviljonski objekti. Pozvani arhitekti bili su Marijan Haberle, Kazimir Ostrogović, Božidar Rašica, Vladimir Turina, Branko Vasiljević i

¹⁰⁶ Lovrenčić, 2012.b, 137.

¹⁰⁷ Lovrenčić, 2012.a, 16.

¹⁰⁸ Lovrenčić, 2012.b, 136.

¹⁰⁹ Lovrenčić, 2012.a, 17.

Ivan Vitić. Projekt Božidara Rašice proglašen je pobjedničkim, međutim, u konačnici je samo djelomično izveden.¹¹⁰

Rašičin projekt iz 1956. godine (sl. 14, sl. 15) uključivao je povezivanje ZV-a ne samo s prekosavskim područjem, već s cijelim gradom. Kako bi postigao „ujedinjenje“, okosnica projekta je nova os u smjeru sjever-jug, „koja treba predstavljati suvremenu prometnicu riješenu u dva nivoa. Ovom magistralom prelazi se iz centra na prekosavsko područje, vezano na obilaznu cestu Beograd, Zagreb, Ljubljana, Trst. Drugi smjer je Rijeka – Split i konačno veza s aerodromom.“¹¹¹ Pristupna je cesta do Velesajma tako također riješena u dva nivoa, što omogućuje „otvaranje podvožnjaka na mjestu ulaznog trga u Velesajam“ te odvajanje pješaka i vozila, dok je sav promet riješen prema suvremenim principima, sve s ciljem povezivanja istočnog i zapadnog dijela grada, nevezano uz velesajamske priredbe, što bi pokrenulo veću izgradnju područja.¹¹²

Osim dodavanja sjeverno-južne osi, razvija nekoliko centara, oko kojih grupira veće i manje paviljone (mali trgovi). Takva slobodna područja bila su prikladna za različite svrhe tijekom održavanja sajмова, dok su mjesta za izlagače različita po svom sadržaju, funkciji i formi, stvarala intenzitet i pridonosila živosti Velesajma. Središnji element bio je monumentalni Trg Velesajma u istočnom dijelu, predviđen i kao ulazni dio.¹¹³ Na području novog ulaza na istočnoj strani, predviđeni su prodori kako bi se ulaz nastavljao na Aleju nacija, koja bi svoj izgled upotpunila „izgradnjom Palače nacija i na zapadu produženjem izgradnje Paviljona lake industrije II.“¹¹⁴ Oko Trga Velesajma, osim Palače Nacija, Rašica planira i druge dvije veličanstvene građevine: Paviljon Mašinogradnje i hotel Bellevue koji, kao i Palača Nacija nije izveden.¹¹⁵ Značajnu je ulogu Rašica predviđao upravo hotelu koji je trebao biti i vidikovac zbog prostornog doživljavanja ZV-a, odnosno potencijalnog kontrasta vertikalnog akcenta hotela naspram sveukupnog horizontalizma ZV-a. Novi prostorni doživljaj sklopa ZV-a Rašica nastoji postići „izmjenom velikih prostora i intimnijih, kako bi se ritam doživljavanja uskladio s potrebom izmjene.“¹¹⁶ Smatrao je da „stvaranje ambijenata raznovrsnih po sadržaju, funkciji i obliku daje veći intenzitet i živost prostornog doživljavanja.“ Dinamici bi svakako doprinijelo i ostvarenje Rašičine težnje da se što više

¹¹⁰ Lovrenčić, 2012.b, 133.

¹¹¹ Rašica, 1957, 5.

¹¹² *Ibid.*

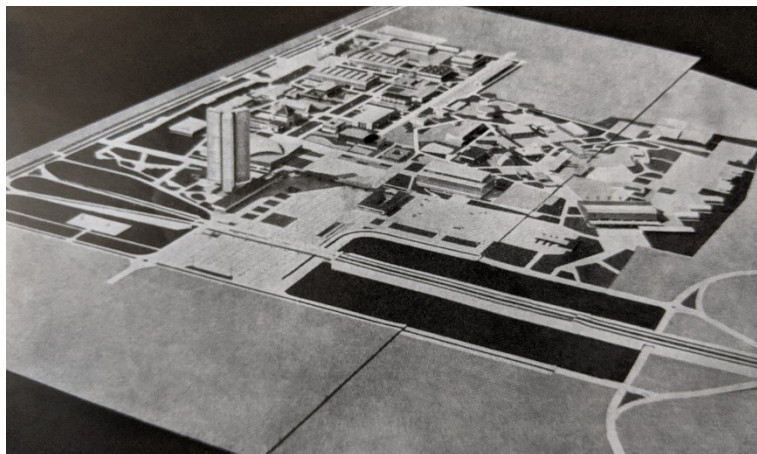
¹¹³ Lovrenčić, 2012.b, 133.

¹¹⁴ Rašica, 1957., 5.

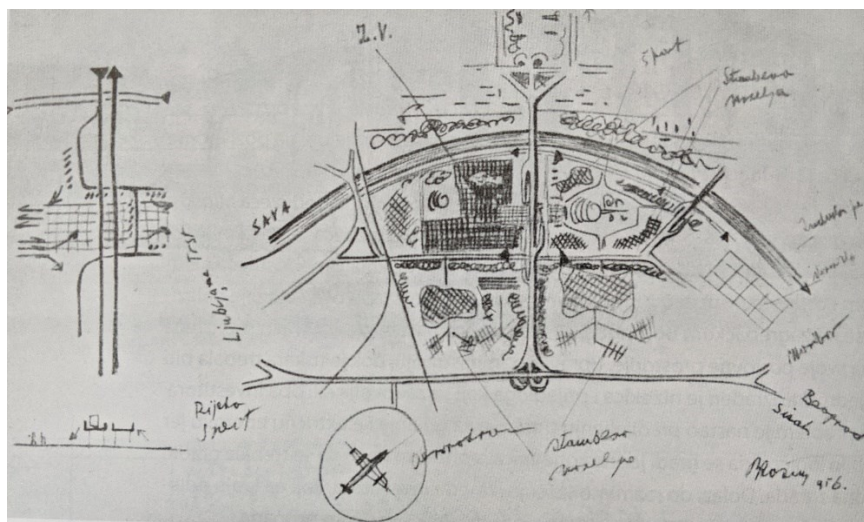
¹¹⁵ Lovrenčić, 2012.b, 133.

¹¹⁶ Rašica, 1957., 5.

paviljona koristi i izvan trajanja velesajamskih priredbi.¹¹⁷ „Osim zgrada za potrebe Velesajma, on u istočnome dijelu predviđa i upravni centar prekosavskog područja, stambena naselja i područje za rekreaciju i sport. Južno od Aleje B. Kidriča (današnja Avenija Dubrovnik) predviđena je izgradnja naselja sa svim svojim atributima (intenzivna stambena izgradnja, tj. gradnja suvremenih naselja).“¹¹⁸

Slika 14. Božidar Rašica, Maketa urbanističkog rješenja ZV-a, 1956. godina

Slika 15. Božidar Rašica, Skica urbanističkog rješenja ZV-a, 1965.

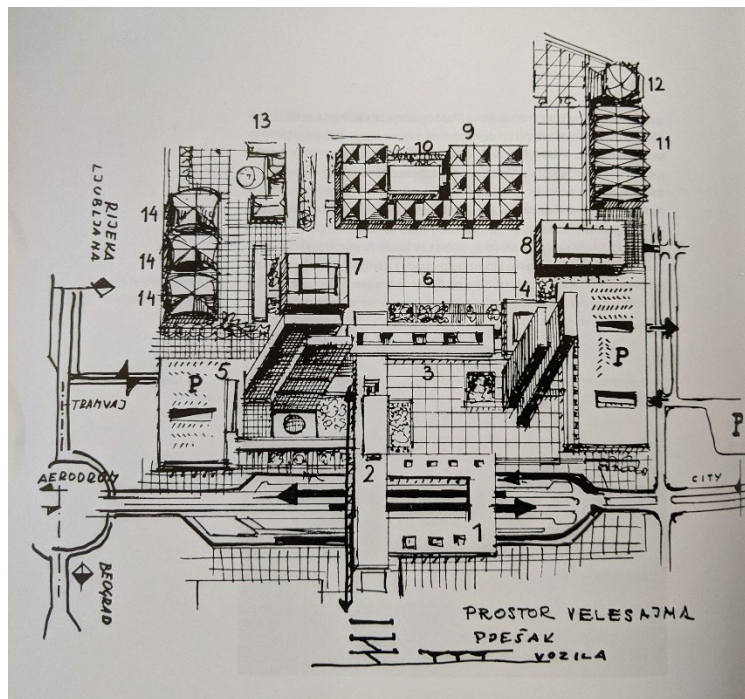
Rašičin projekt od samog je početka bio mijenjan, pa se tako 1957. godine gradi Vitićev Paviljon nacija po nalogu Većeslava Holjevca, pri čemu se ne formalno ne poštuje Rašičin koncept. Promjene su uzrokovane nedostatkom financija, ali i političkim previranjima – u nekim se izvorima spominje politički pritisak da se jesenski sajam premjesti u Beograd, dok neki spominju da je to glavni razlog prvotnog premještanja Velesajma na novu lokaciju. Zbog

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ Lovrenčić, 2012.a, 28.

takve atmosfere, Rašica 1959. godine odlučuje napustiti projekt. U odnosu na prvu fazu, Velesajam se površinski širi do 465 000 m², s dvadeset i dva velika i velikim brojem malih paviljona.¹¹⁹

Rašica se u izgradnju ZV-a ponovno uključuje 1962. godine, kada izrađuje novi projekt, u kojem razvija prethodnu ideju o uključivanju ZV-a u „život“ okolnog područja, odnosno, ideju o ZV-u kao centru Novog Zagreba. „Njegov koncept Istočnog ulaza uključivao je programsku seriju paviljona koji bi bili izgrađeni na toj liniji: paviljoni za izlagače, odnosno, potencijalne investitore iz Istočne Njemačke, Ujedinjene Arapske republike, Sovjetske unije, Italije i Indije (drugi paviljon Istočne Njemačke izgrađen je prema planu iz 1964)“ (sl. 16). Projekt je uključivao zgradu koja bi postala administrativni i kulturni centar Novog Zagreba. Međutim, to nikada nije realizirano.“¹²⁰

Slika 16. Božidar Rašica, skica urbanističkog rješenja Istočnog ulaza ZV-a., 1964. godina

3. 3. 3. Istaknuti paviljoni i javni prostor unutar sklopa Zagrebačkog Velesajma

U prvoj i drugoj fazi izgradnje ZV-a podignuti su paviljoni koji su zbog izrazitih arhitektonskih obilježja pod zaštitom Ministarstva kulture i medija. Ukupno je zaštićeno trinaest paviljona – od kojih je osam proglašeno građevnim fondom spomeničke vrijednosti, a pet građevnim fondom ambijentalne vrijednosti. U ovom dijelu rada bit će predstavljeno osam

¹¹⁹ Lovrenčić, 2012.b, 140.

¹²⁰ Lovrenčić, 2012.b, 140.

zaštićenih paviljona koji pripadaju građevnom fondu spomeničke vrijednosti, od kojih su tri izgrađena u prvoj, a pet u drugoj fazi izgradnje sklopa. Među tih osam paviljona, posebno se naglašava važnost paviljona trideset i šest i četrdeset, odnosno Rašičinog paviljona Mašinogradnje i Vitićevog paviljona koji je prvotno projektiran kao izložbeni paviljon Zapadne Njemačke. Ova se dva paviljona smatraju jednim od najvažnijih djela hrvatske arhitekture toga razdoblja zbog svojih iznimnih arhitektonsko-konstruktivskih rješenja. Svi opisani paviljoni, predstavljaju tadašnji suvremeni arhitektonski izraz (izuzev Kineskog) i tendencije paviljonske arhitekture pojedinih zemalja.

Od paviljona koji su sagrađeni u prvoj fazi izgradnje (od 1955. do rujna 1956. godine) zaštićeni su paviljoni broj devet (paviljon SSSR-a), broj jedanaest (Kineski paviljon) i broj dvadeset (Čehoslovački paviljon). Paviljon broj devet izgrađen je prema projektu sovjetskog arhitekta Jurija Abramova (sl. 17), visine 14, 3 metara s rasponom luka od 27, 5 metara. Paviljon se „sastoji od montažnih elemenata koji su oslonjeni na dva monolitna armirano-betonska okvira“¹²¹, a prepoznatljiv je po oblikovanju stropa kojeg čine armirano-betonski lukovi između kojih se nalaze svojevrstne kasete. Pored paviljona su kasnije „dograđeni paviljoni 8a i 11a, kao i armirano betonski aneksi sa sjeverne i južne strane koji su mu sakrili elegantna pročelja.“¹²² Unatoč tim promjenama, namjena paviljon ostaje djelomično izvorna – koristi se za priredbe, ali i kao uredski prostor ZV-a (sl. 18).¹²³

Paviljon broj jedanaest, odnosno Kineski paviljon, sagrađen je 1956. godine „prema projektu tima kineskih arhitekata koje je predvodio Cheng Sung Mao“ (sl. 17).¹²⁴ Paviljon se svojim izgledom, kojeg su oblikovali radnici i umjetnici iz Kine, naslanja na tradicijsku kinesku gradnju, zbog čega je „jedinstven u cijeloj Europi kao jedina sačuvana kineska građevina koju su u 20. stoljeću na Starom kontinentu podigli Kinezi u svom tradicionalnom stilu - s kamenim ukrasima na fasadi, rezbarenim drvenim vratima i ogradama na stubištima i drugim ukrasnim elementima u unutrašnjosti, a posebna je vrijednost strop središnjeg dijela paviljona koji je ručno oslikan i djelomično pozlaćen listićima od čistoga zlata.“¹²⁵ Osim toga,

¹²¹ Laslo, Meštrović, 2019., 18.

¹²² Jutarnji list, *OVO JE 13 PREPREKA ZAGREBAČKOM MANHATTANU* *Globus je uz stručno vodstvo obišao spomenike kulture na Zagrebačkom velesajmu koji se ne smiju rušiti*, <https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/ovo-je-13-prepreka-zagrebackom-manhattanu-globus-je-uz-strucno-vodstvo-obisao-spomenike-kulture-na-zagrebackom-velesajmu-koji-se-ne-smiju-rusiti-8674268> (pregledano 30. ožujka 2021.)

¹²³ Jukić et al, 2015., 30.

¹²⁴ Damjanović, 2014., 388.

¹²⁵ Jutarnji list, *OVO JE 13 PREPREKA ZAGREBAČKOM MANHATTANU* *Globus je uz stručno vodstvo obišao spomenike kulture na Zagrebačkom velesajmu koji se ne smiju rušiti*, <https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/ovo-je-13-prepreka-zagrebackom-manhattanu-globus-je-uz-strucno-vodstvo-obisao-spomenike-kulture-na-zagrebackom-velesajmu-koji-se-ne-smiju-rusiti-8674268> (pregledano 30. ožujka 2021.)

jedinstven je i unutar sklopa ZV-a, budući da niti jedan drugi paviljon nije sagrađen u povijesnim ili tradicionalnim stilovima. „Meandar na pročelju, kao i pojedini elementi središnjeg djela paviljona, izvedeni su od korčulanskog mramora čime se htjelo referirati na porijeklo Marka Pola i stoljetne veze Kine s Hrvatskom, odnosno Jugoslavijom.“¹²⁶ Paviljon je u dugogodišnjem najmu i koristi se kao uredski prostor (sl. 19).¹²⁷

Slika 17. Pogled na paviljone SSSR-a i Kine, 1965. godina

Slika 18. Pročelje paviljona SSSR-a, 2021. godina

Slika 19. Kineski paviljon, 2021. godina

Posljednji zaštićeni paviljon iz prve faze izgradnje je paviljon broj dvadeset, izvorno izgrađen za čehoslovačke izlagače prema projektu čehoslovačkog arhitekta Josefa Hrubýa 1956. godine (sl. 20). Paviljon se ističe odabirom materijala nosive konstrukcije – umjesto betona ili čelika, arhitekt se odlučuje na upotrebu drveta pa je tako ovaj paviljon „jedina veća zgrada na ZV-u

¹²⁶ Damjanović, 2014., 388.

¹²⁷ Jukić et al, 2015., 30.

čija je nosiva konstrukcija izrađena od drveta.“¹²⁸ Kao i brojni drugi paviljoni na ZV-u, danas ima sportsku namjenu i u dugogodišnjem je najmu (sl. 21, sl. 22).¹²⁹

Slika 20. Čehoslovački paviljon, 1950-ih godina

Slika 21. (desno) Čehoslovački paviljon, 2021. godina

Slika 22. (lijevo) Čehoslovački paviljon, 2021. godina

U drugoj fazi izgradnje (od rujna 1956. do 1969. godine) sagrađeni su paviljoni broj petnaest (Talijanski paviljon), trideset i pet (DR Njemačke), trideset i šest (Mašinogradnja), četrdeset (Vitićev paviljon) i Hipar. Paviljon broj petnaest treći je po redu (i jedini sačuvan) talijanski paviljon unutar sklopa ZV-a kojeg su projektirali arhitekt Raffaele Contigiani i konstruktor Giuseppe Sambito (sl. 23). Sagrađen je 1962. godine, a „za razliku od ranijih talijanskih paviljona, ovaj je bio krajnje jednostavan u tlocrtnom smislu, a opet jednako privlačnog vanjskog izgleda.“¹³⁰ Cilj projekta bio je „stvoriti arhitektonsku strukturu pokazujući nove

¹²⁸ Laslo, Meštović, 2019., 18.

¹²⁹ Jukić et al, 2015., 30.

¹³⁰ Lovrenčić, 2012.b, 147.

tehničke mogućnosti“ pa tako krov podupire¹³¹ dvanaest obrnutih piramida koje su smještene na rubove građevine i pročelje. Vizualna privlačnost obrnutih piramida naglašena je i bojom¹³², ali i upotrebom materijala – kombinacijom lima i stakla¹³³ od koji su sačinjena dekorativna rebra piramida. Paviljon je u derutnom stanju, a nije se koristio unazad nekoliko godina. (sl. 24, sl. 25).¹³⁴

Slika 23. (lijevo) Talijanski paviljon, 1962. godina

Slika 24. (desno), Talijanski paviljon, 2021. godina

Slika 25. Talijanski paviljon, 2021. godina

Paviljoni trideset i pet i trideset i šest izgrađeni su prema projektima Božidara Rašice – u neposrednoj su blizini i svojim se oblikovanjem nadopunjuju. Prvi je izveden paviljon broj

¹³¹ Slobodne veze / Loose associations, *HOTEL AFRICA: THE CITY IN REFLECTION. OPEN CALL FOR ARTISTS FROM TUNISIA*, <https://slobodneveze.wordpress.com/2020/10/15/hotel-africa-city-in-reflection-open-call-for-artists-from-tunisia/> (pregledano 30. ožujka 2021.)

¹³² Lovrenčić, 2012.b, 147.

¹³³ Laslo, Meštrović, 2019., 19.

¹³⁴ Jukić et al, 2015., 30.

trideset i šest, odnosno paviljon Mašinogradnje, a paviljon broj trideset i pet izveden je kasnije, točnije 1964. godine za DR Njemačku (sl. 26). „Konceptija paviljona nastala je u okviru studije kompleksa Istočnog ulaza u Zagrebački velesajam¹³⁵, kao detalj“¹³⁶ što je, uz primjenu „strogo prostornog modularnog sistema“ kojim se ponavljaju elementi omogućilo brzinu realizacije pa je tako paviljon bio dovršen u šest mjeseci.¹³⁷ Paviljon je oličenje armirano-betonske konstrukcije, koja „dolazi do punog vrijednosnog izražaja“ uz upotrebu novog materijala na pročelju. Radi se o *copilit-glasu*, koji je „proizveden u Demokratskoj Republici Njemačkoj kojim je (Rašica) zatvorio plašt objekta.“¹³⁸ Korištenim materijalima, Rašica je „želio postići odgovarajuće odnose u valorizaciji i diferencijaciji s paviljonom Mašinogradnje, čiste, čelične i staklene strukture.“¹³⁹ Osim toga, „projektant je od samog početka zamislio da vanjski plašt bude što više anoniman i da se prostor doživljava unutar objekta“ zbog čega je „u konstrukciju trebalo udahnuti nešto više od same konstrukcije, što je predstavljalo najteži dio posla.“¹⁴⁰ Šest prostornih modula konstrukcijski podupiru konveksne i konkavne plohe u obliku piramida (u unutrašnjosti su obrnute) koje se oslanjaju na šest betonskih stupova. Važno je također napomenuti da je Rašica za projekt paviljona bio nagrađen saveznom nagradom Centralnog odbora Saveza arhitekta Jugoslavije 1965. godine.¹⁴¹ Paviljon broj 35 danas je poslovni prostor koji je u dugogodišnjem najmu¹⁴², a koristi se kao *Escape room* i *carting* staza koja se djelomično proteže i oko paviljona (sl. 27).

Slika 26. Paviljon DR Njemačke, 1964. godina

¹³⁵ Misli se na studiju iz 1963. godine.

¹³⁶ Rašica, 1967., 31.

¹³⁷ K.M., 1966., 4.

¹³⁸ K.M., 1966., 4.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁴¹ Marsić, Selem, Maković, 2009., 141.

¹⁴² Jukić et al, 2015., 30.

Slika 27. Paviljon DR Njemačke, 2021. godina

Paviljon broj trideset i šest, paviljon Mašinogradnje, započet je i dovršen 1957. godine; a radi se o „jednom od najzanimljivijih djela hrvatske arhitekture 1950-ih“¹⁴³ koji je svojevremeno „bio na granici tehnoloških mogućnosti zemlje.“¹⁴⁴ Paviljon Mašinogradnje odlikuje se transparentnom opnom nad konstrukcijskim skeletom, koji svojim dimenzijama izvire iz gabarita građevine. Zbog toga Rašičin paviljon podsjeća na projekte Mies Van der Rohea iz tog vremena, posebice na projekt za neizvedeno kazalište u Mannheimu i projekt za Crown Hall.¹⁴⁵ Prema tome, paviljon Mašinogradnje smatra se spomenikom „trendovske arhitekture u čeliku i staklu 1950-ih godina.“¹⁴⁶ Za konstrukcijski materijal odabran je, dakle, čelik kojeg Rašica objašnjava „porastom kvantitete i kvalitete proizvodnje čelika u zemlji, kao i opravdanim razlozima za njegovu uporabu: veliki raspon, brzina izvedbe, pristupanje načinu građenja na bazi industrijske gradnje i montaže.“¹⁴⁷ Zahvaljujući odabiru materijala, omogućena je izgradnja paviljona unutarnjeg prostora dimenzija 100 x 50 m¹⁴⁸, koji je „slobodan od ikakvih konstruktivnih elemenata.“ Promišljajući o načinu izlaganja proizvoda (strojeva Mašinogradnje) odlučuje se na transparentnu opnu kako bi unutrašnjost paviljona također bila osvijetljena prirodnim svjetlom.¹⁴⁹

Rašica je razmišljao i o drugim mogućim namjenama paviljona kako bi se prostor mogao koristiti kroz cijelu godinu pa tako predviđa elemente koji bi omogućili sportske sadržaje

¹⁴³ Damjanović, 2014., 387.

¹⁴⁴ Karač, Žunić, 2012., 179.

¹⁴⁵ Grimmer, 2008., 175.

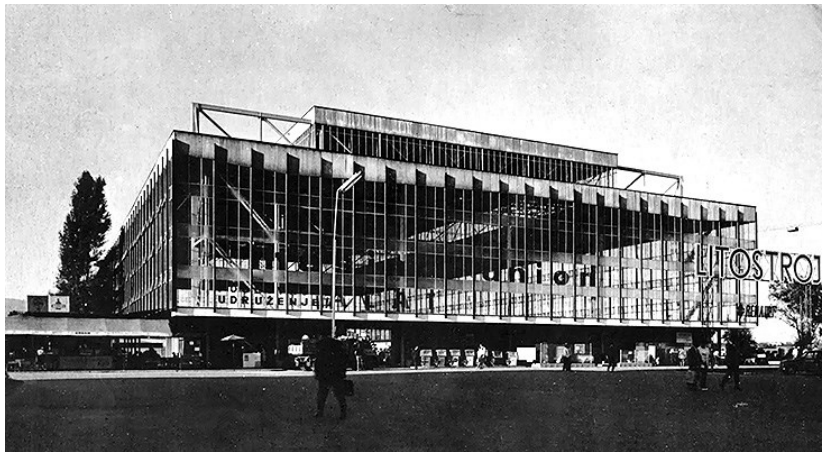
¹⁴⁶ Karač, Žunić, 2012., 179.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 179.

¹⁴⁸ Karač, Žunić, 2012., 179.

¹⁴⁹ Grimmer, 2008., 178-179.

(poput pomičnih tribina i mostova ili vanjskog stubišta) što nije izvedeno.¹⁵⁰ Osamdesetih godina prostor se daje na korištenje teniskom klubu, za čije je potrebe Rašičin atelje radio izmjene na projektu, koje, međutim, nisu realizirane. Početkom 1990-ih jedna privatna tvrtka iznajmljuje prostor kako bi na tom mjestu napravila teniske terene, s čime započinje devastacija paviljona. Isto tako, vrijedi istaknuti kako bi za devastaciju djelomično „kriva“ mogla biti i njegova pozicija, koja bi bila drugačija da je Rašičin projekt ZV-a u cijelosti izveden, jer bi u tom slučaju paviljon Mašinogradnje zauzimao značajnije mjesto. Umjesto toga, paviljon zauzima značajno mjesto u Rašičinom opusu, smatra se ikoničkim projektom, na kojeg je i sam Rašica bio ponosan.¹⁵¹ Paviljon je u dugogodišnjem najmu¹⁵², a u njemu se nalazi *Amazinga* – zabavni centar namijenjen obiteljskim i prijateljskim druženjima.

Slika 28. (lijevo) Paviljon Mašinogradnje, 1957. godina

Slika 29. (desno), Paviljon Mašinogradnje, 2021. godina

¹⁵⁰ Grimmer, 2008., 179.

¹⁵¹ *Ibid.*, 181. „Profesor je bio ponosan na taj svoj rad i uživao je u njemu. Prevečer je katkad provozaio oko Velesajama da bi gledao kako sunce prolazi kroz paviljon i pozlaćuje njegovu ostakljenu opnu.“

¹⁵² Jukić et al, 2015., 30.

Nadalje, važno je spomenuti i tzv. Vitićev paviljon (broj četrdeset), koji je prvotno zamišljen kao Izložbeni paviljon Zapadne Njemačke, a izveden je 1957. godine prema projektu Ivana Vitića (sl. 30). Paviljon se smatra „jednim od uopće najvažnijih djela hrvatske arhitekture 1950-ih godina“¹⁵³, ponajviše zbog uspješne suradnje Ivana Vitića i tima statičara Krune Tonkovića, koji je u to vrijeme bio jedan od najznačajnijih graditelja mostova. Paviljon se ističe konstrukcijskim rješenjem koje s „arhitektonskim oblikovanjem čini nedjeljivu cjelinu.“¹⁵⁴ Odabir krova s vlačnom membranom „bio je u skladu s Vitićevim brojnim projektima u kojima je kao bitnu oblikovnu značajku predviđao primjenu suvremenih plošnih konstrukcija velikih raspona.“¹⁵⁵ Svojevremeno, paviljon je „pripadao u sam vrh rješenja visećih konstrukcija s tada rekordnim rasponom u svijetu.“¹⁵⁶ Osim „nekonvencionalnog, inženjerski originalnog“ rješenja, paviljon se ističe prema kvaliteti gradnje koja je postignuta u „u vrlo kratkom roku od četiri mjeseca.“¹⁵⁷

Vanjske dimenzije paviljona su 95 x 40 x 16 metara, a govoreći o njegovoj konstrukciji, ona se sastoji od tri važna dijela. Prvenstveno, to je „viseći krov od nosivih čeličnih kabela u uzdužnom i poprečnom smjeru, na koji je postavljena drvena konstrukcija pokrova“, a „opterećenje se s kabela prenosi na zabatne i uzdužne stijene.“ Zatim, zabatno armiranobetonska konstrukcija, koja je „sastavljena od kosog betonskog zida i rebara za ojačanje, koja opterećenje prenose na tlo.“ Treći je element uzdužna stijena, „koja se sastoji od čeličnih štapova/ukrštenih dijagonala, koji predstavljaju vlačne elemente kosih stupova“ koji su tlačni element.¹⁵⁸ Unutrašnjost paviljona je tako „potpuno slobodna od konstruktivnih elemenata te tako omogućava varijabilno korištenje.“¹⁵⁹ Paviljon je najprepoznatljiviji prema „rebrima“ koja su dio njegove konstrukcije i prema zakrivljenosti krova, koja „prati zaobljenost kraćih pročelja zgrade čime se cijela kompozicija dodatno dinamizira, razigrava.“¹⁶⁰

Zbog kasnijeg zanemarivanja paviljona, Vitić je izradio i projekt dogradnje paviljona za potrebe košarkaške dvorane, ali umjesto toga paviljon se krajem 1970-ih prenamjenjuje u klizalište zbog održavanja Europskog prvenstva u umjetničkom klizanju. Prenamjena je „napravljena za samo tri mjeseca – bez konzultacija s projektantima i bez građevne i uporabne

¹⁵³ Damjanović, 2014., 387.

¹⁵⁴ Laslo, 2011., 101.

¹⁵⁵ Podhorsky, 2005., 117.

¹⁵⁶ Karač, Žunić, 2012., 177.

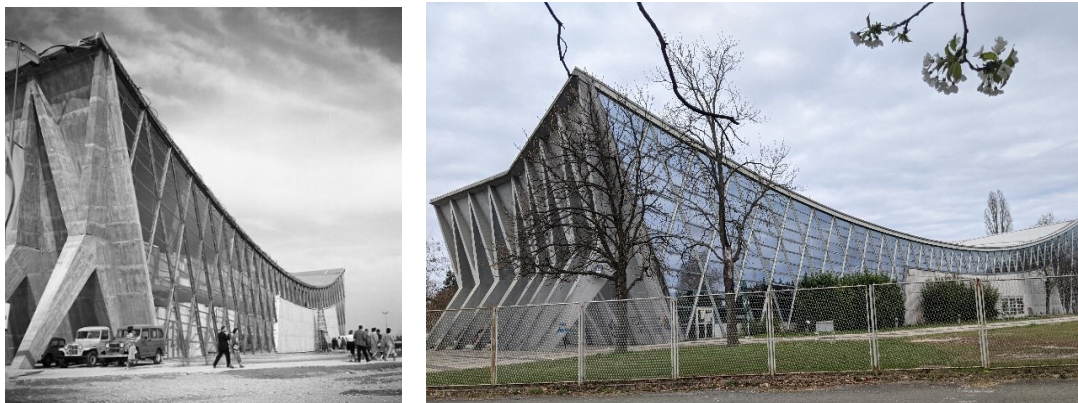
¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ Laslo, 2011., 101.

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ Damjanović, 2014., 387.

dozvole“ koje su ishođene kasnije, kao i detaljni pregledi građevine zahvaljujući apelima Ivana Vitića i Krune Tonkovića. Paviljon tako više nije u sastavu ZV-a, nego njime upravlja Ustanova za upravljanje sportskim objektima Zagreb te i dalje namijenjen klizanju (sl. 31).¹⁶¹

Slika 30. (desno) Vitićev paviljon, fotografirao Tošo Dabac, snimljeno oko 1962. godine

Slika 31. (lijevo) Vitićev paviljon, 2021. godina

Na južnom ulazu u Velesajam nalazi se nadstrešnica koja je izgrađena 1964. godine prema projektu Božidara Rašice koja je trebala funkcionirati kao svojevrsna informacijska točka za posjetitelje (sl. 32). „Rašica, željan eksperimenta, odlučuje se za nadstrešnicu u obliku hiperboloida, čija bi ljuska tvorila strehu, a neobična forma pozivala ljude da se pod nju sklone. U suradnji s prof. dr. Karlom Poltzom, Rašica zamišlja ljusku sa svim njenim tehničkim obilježjima. Zbog tehničkih ograničenja izvedena je u znatno manjim dimenzijama. Naime, izvedba takve ljuske kod nas je u to vrijeme bila neostvariva jer nije bilo strojeva za torkretiranje betona, bez čega bi ljusku bilo nemoguće izvesti. Stoga je izrađen projekt za ljusku takvih dimenzija da bi se ona mogla izvesti nabacivanjem betona rukom, 'pod žlicu' s pomičnim ljestvama. Nakon obavljenih ispitivanja, utvrđeno je da je to izvedivo.“¹⁶² Rašičin Hipar još je jedan od tragova koje je ovaj arhitekt ostavio u području sklopa ZV-a, a jednako kao i paviljoni svojim oblikom odražava vrijeme izgradnje, uz naglasak na težnju za eksperimentiranjem kao odlikom razdoblja. Danas Hipar služi za parkiranje. (sl. 33).

¹⁶¹ Podhorsky, 2005., 127.

¹⁶² Marsić, Selem, Maković, 2009., 115.

Slika 32. Hipar, 1964. godina

Slika 33. Hipar, 2021. godina

Treba istaknuti i „izrazito kvalitetan javni prostor unutar Velesajma“¹⁶³, koji je „planiran izrazito kvalitetno s interesantnim odnosima visokog i niskog zelenila.“¹⁶⁴ Dodatnu vrijednost javnom prostoru ZV-a daju skulpture renomiranih umjetnika, koje se na područje ZV-a počinju postavljati 1960. godine kada uprava ZV-a i ULUH-a¹⁶⁵ organiziraju izložbu, odnosno dolazi do ideje stvaranja parka skulptura unutar sklopa. Izložena je dvadeset i jedna skulptura „u rasponu stvaralaštva između potpune realističke figuracije i apstraktnih nefigurativnih koncepcija.“¹⁶⁶ Cilj izložbe bio je „približavanje umjetnosti narodu“ i „podizanje estetskog izgleda slobodne sajamske površine ZV-a.“¹⁶⁷ Prema karti priloženoj u

¹⁶³ Jukić, Vukić, 2015., 523.

¹⁶⁴ Jukić et al, 2015., 33.

¹⁶⁵ Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske

¹⁶⁶ Sudjelovali su: Antun Augustinčić, Belizar Bahorić, Vojin Bakić, Ante Despot, Dušan Džamonja, Neda Ivančević, Želimir Janeš, Ivan Kožarić, Nenad Krivić, Frano Kršinić, Lujo Lozica, Velibor Mačukatin, Josip Poljan, Vanja Radauš, Aleksandar Rukavina, Branko Ružić, Ivan Sabolić, Stipe Sikirica, Franjo Vlahović i Šime Vulas, više: Bačun, 1960., 1.

¹⁶⁷ Bačun, 1960., 1.

katalogu izložbe, najveći broj skulptura bio je grupiran na ulazu i uzduž Aleje nacija, a pojedine skulpture i danas su na izvornim lokacijama (Vojin Bakić - *Ležeći akt*, Nada Ivančević - *Sjedeća figura* (sl. 34), Stipe Sikirica – *Ležeći torzo* (sl. 35), Šime Vulas – *Greben*). „Kasnijim nesustavnim inicijativama, postavljeno je na taj prostor još nekoliko skulptura Mile Kumbatović (*Stup proizvodnje* iz 1977. godine, *Veliki plameni cvijet* iz 1978. godine, *Totem*, iz 1987. godine) i Vojina Bakića.“¹⁶⁸

Slika 34. Nada Ivančević, Sjedeća figura, 1960. godina, fotografirano 2021. godine

Slika 35. Stipe Sikirica, Ležeći torzo, 1960. godina, fotografirano 2021. godine

3. 4. Zagrebački Velesajam od sedamdesetih godina do suvremenosti

Kraj šezdesetih godina označio je i kraj ekspanzije ZV-a.¹⁶⁹ U arhitektonskom smislu, sedamdesetih i osamdesetih godina, odnosno u posljednjoj fazi izgradnje, sve građevine koje su izgrađene uglavnom su imale utilitarnu funkciju, odnosno, služile su za olakšavanje poslovnih transakcija. Prema tome, fokus pri projektiranju više nije bio arhitektonski eksperiment, odnosno ZV više nije bio „inkubator novih arhitektonskih rješenja“. Ideja o izgradnji istočnog ulaza i trga Velesajma potpuno se napušta osamdesetih godina. Tad se gradi i posljednji veliki dodatak ZV-u, konstrukcija novih južnih ulaznih vrata za potrebe Univerzijade 1987. godine, prema projektu Edvina Šmita i Đive Dražića.¹⁷⁰

Početak sedamdesetih označila je stagnacija, rekordi se više ne obaraju kao što je bio slučaj u prošlom desetljeću, dolazi do smanjenja komercijalnih aktivnosti, kroz što se odražava silazni ekonomski trend u cijeloj Jugoslaviji.¹⁷¹ Također, treba uzeti u obzir generalni odmak od tzv. masovnog sajmovanja koje se zamjenjuje sajmovima koji imaju užu specijalizaciju, odnosno

¹⁶⁸ Alujević, Der-Hazrijan Vukić, Ferber Bogdan 2006., 448.

¹⁶⁹ Sabolić, 1999., 110.

¹⁷⁰ Lovrenčić, 2012.b, 136.

¹⁷¹ *Ibid.*

onih koji se drže jedne teme pa se tako „uprava ZV-a, ne želeći zaostati za konkurentskih sajmovima, također okreće takvoj poslovnoj politici.“¹⁷² Slijedom događaja, dolazi do reorganizacije priredbi na ZV-u, pa se 1968. godine ZV počinje razvijati u tri smjera. Jesenski sajam zadržao je svoj oblik, proljetni je sajam „prerastao u skup specijaliziranih međunarodnih sajмова, koncipiranih kao tematske cjeline po industrijskim granama i robnim skupinama, programski i prostorno zaokružene.“ Zbog prilagodbe novim trendovima u konačnici je odlučeno kako će se tijekom cijele godine održavati specijalizirane priredbe.¹⁷³ Ovakva organizacija poslovanja primjenjivala se do konca osamdesetih godina, odnosno, do raspada Jugoslavije. Tijekom osamdesetih godina, intenzivira se suradnja s drugim sajmovima u Jugoslaviji, primarno s beogradskim i novosadskim, „što je rezultiralo koordiniranim poslovnim programima, novim vezama, zajedničkom planiranju i društvenim dogovorima kao preduvjetu za uspješan razvoj, individualnih sajмова i trgovinske zajednice šireg društvenog značenja.“¹⁷⁴

Za vrijeme Domovinskog rata, ZV ustupio je svoje prostore humanitarnim udrugama i bio organizator različitih akcija, postaje logistička baza *Zbora narodne garde*, a nakon završetka rata, održavaju se tzv. sajmovi obnove, čiji je cilj bio povratiti vjeru u razrušeno hrvatsko gospodarstvo.¹⁷⁵ Budući da su okolnosti u potpunosti promijenile, ZV gubi svoj ugled i ulogu medijatora koju je imao tijekom Hladnog rata.¹⁷⁶ Poslovanje ZV-a u budućnosti fokusiralo se na hrvatsko tržište i traženje pozicije među sajmovima jugoistočne Europe.¹⁷⁷

¹⁷² Sabolić, 1999., 110.

¹⁷³ *Ibid.*, 113.-114.

¹⁷⁴ Lovrenčić, 2012.b, 135.

¹⁷⁵ Sabolić, 1999., 116.

¹⁷⁶ Jakovina, 2003., 471.

¹⁷⁷ Sabolić, 1999., 116.

4. MODERNISTIČKA BAŠTINA I ZAGREBAČKI VELESAJAM

4. 1. Zaštita arhitekture 20. stoljeća

U prethodnim poglavljima opisane su prepoznate vrijednosti ZV-a u njegovo „zlatno doba“ kao prostora od simboličke, ekonomsko-gospodarske, povijesne, umjetničke, urbanističke i arhitektonske te društvene vrijednosti. Jedan dio tih vrijednosti prepoznat je statusom koji ZV dobiva od Ministarstva kulture, kada je zaštićen kao kulturno dobro, vrsta: kulturno-povijesna cjelina. U odluci o zaštiti područja ZV-a, posebice se ističu urbanističko-arhitektonske vrijednosti, odnosno uloga koju je ZV imao u razvoju Novog Zagreba, ali i značajna arhitektonska ostvarenja.¹⁷⁸ Unutar sklopa, posebno je istaknuto osam paviljona koji pripadaju kategoriji spomeničke vrijednosti te pet paviljona koji pripadaju kategoriji ambijentalne vrijednosti.¹⁷⁹

Zaštita sklopa ZV-a dovodi do problematike definiranja kulturne, preciznije, arhitektonske baštine 20. stoljeća, a samim time i postupaka njezine zaštite. Prvenstveno, radi se o proturječnosti pojmova, budući da „20. stoljeće označava nešto što je radikalan prekid s prošlošću, nešto što je novo i recentno, dok se riječ baština odnosi na nešto što potječe iz prošlosti, bilo da je tradicionalna ili antička povijest.“¹⁸⁰ Također, važno je uzeti u obzir glavne ideje moderne arhitekture, koja počiva na načelima „jednakosti i emancipacije“ što u pitanje dovodi način valorizacije, odnosno uvriježeno izdvajanje remek-djela.¹⁸¹ Dakle, problematika definiranja odnosi se na promjene u poimanju baštine koje su se donedavno vezale uz starosne i povijesne vrijednosti te na širenje poimanja baštine u formalnom obliku u smislu prepoznavanja i zaštite „nereprezentativne“ arhitekture svakodnevice.

Modernu arhitekturu, kao što je spomenuto, definiramo i prepoznajemo kao pokret kojim se dokidaju prakse 19. stoljeća, koje se zamjenjuju načelima „funkcionalizma, konstruktivizma i niza usporednih umjetničkih smjerova.“ Kronološki se uglavnom odnosi na prvu polovicu dvadesetog stoljeća, iako se neke karakteristike, poput upotrebe novih materijala kao što su željezo, staklo, armirani beton koriste i krajem devetnaestog stoljeća. U početku se nova načela u arhitekturi razvijaju iz umjetničkih pravaca početka dvadesetog stoljeća poput futurizma, kubizma, ekspresionizma, purizma, *De Stijla*, a uz najvažnije ideje većemo Louisa Henryja Sullivana, Otta Wagnera, Adolfa Loosa, Hendrika Petrusa Berlagea, Petera Behrensa,

¹⁷⁸ Ministarstvo kulture i medija, Web registar kulturnih dobara RH, *Zagrebački Velesajam*, <https://registar.kulturnadobra.hr/> (pregledano 14. siječnja 2021.)

¹⁷⁹ Jukić, Vukić, 2015., 523.

¹⁸⁰ Uskoković, 2016., 171.

¹⁸¹ *Ibid.*

Franka Lloyd Wrighta. Značajan utjecaj imali su i Bauhaus, Le Corbusier („začetnik i idejni tvorac funkcionalizma oko 1920-ih godina) i međunarodno udruženje arhitekata CIAM (osnovano 1928. godine) te djela Ludwiga Miesa van der Rohe, Oscara Niemeyera i dr.“¹⁸²

Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća, brojna djela moderne arhitekture „već su bila uništena ili su se promijenila do neprepoznatljivosti“ budući da se nisu doživljavala kao baština, „njihove izvorne funkcije se bitno promijenile, a njihove tehnološke inovacije nisu uvijek podnosile dugoročne pritiske“¹⁸³ što je zahtijevalo promjenu dotadašnje paradigme kako bi se značajna ostvarenja moderne arhitekture mogla sačuvati i kao takva prenijeti idućim generacijama.

Prepoznavanje vrijednosti i stvaranje svijesti o arhitektonskoj baštini 20. stoljeća, omogućile su promjene u baštinskom diskursu do kojih dolazi krajem 1980-ih godina, kada se dokida „nadmoć tradicionalnih europskih i sjevernoameričkih vrijednosti (...) kao i dominacija elitnih stručnjaka.“¹⁸⁴ „Na to djelomično utječu i 'podpodjele' baštine na specijalističke diskurse, trend koje pokreće procvat industrijske baštine“ pa se tako javljaju specifični internacionalni dokumenti vezani uz vernakularnu arhitekturu, industrijsku baštinu i civilno inženjerstvo, modernističku arhitektonsku baštinu, građevine od blata.¹⁸⁵ Dolazi, dakle, do „fragmentiranja konzervatorskog velikog narativa“ što se očituje u „nesuglasju između stalnog traganja za autoritativnim, autentičnim definicijama i nezaustavljive dinamike urbanog konzerviranja prema sve većoj raznolikosti, prema baštini kao društvenim i kulturnim procesima umjesto prema fizičkom proizvodu.“¹⁸⁶ Prepoznavanje sve veće raznolikosti i važne uloge nematerijalne baštine koja je svojstvena različitim društvenim kontekstima unutar konzervatorskog pokreta, potvrđena je *Poveljom iz Burre* iz 1979. godine (radi se o nacionalnom, a ne međunarodnom dokumentu australskoga odbora ICOMOS-a) „koji je istaknuo razlike između europskog shvaćanja materijalističke kulture i nematerijalnih vrijednosti urođenika Australije.“¹⁸⁷ Povelja je imala utjecaj na preispitivanje univerzalnih vrijednosti koje su polazište Popisa svjetske baštine, a „univerzalnost sada izražava jednaku valjanost različitih kultura.“¹⁸⁸ Svojevrsni „rasap“ vrijednosti na neki se način potvrđuje i

¹⁸² *Hrvatska enciklopedija – moderna arhitektura*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41459> (pregledano 24. siječnja 2021.)

¹⁸³ *DOCOMOMO International – About*, <https://www.docomomo.com/about/organization/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

¹⁸⁴ Glendinning, 2013., 412.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 413.

¹⁸⁶ *Ibid.*

¹⁸⁷ *Ibid.*, 414.

¹⁸⁸ *Ibid.*

Deklaracijom o autentičnosti iz Nare iz 1994. godine, koja je nastala na temelju skupa u Nari kojeg su organizirali UNESCO i ICCROM. Dokument „predstavlja podršku postmodernističkom relativizmu jer postulira nemogućnost definiranja pojma. Autentičnost je procjena vrijednosti, a sva baštinska dobra trebaju se ocjenjivati unutar kulturnih konteksta kojima pripadaju. Istaknuta je potreba globalnog poštovanja i razumijevanja baštinske raznolikosti i legitimnosti kulturnih vrijednosti za sve. Tako je kolektivistička retorika, kojom su se ranije služili nacionalistički konzervatori, prilagođena globalizaciji i postmodernizmu.“¹⁸⁹

Za priznavanje arhitekture 20. stoljeća u institucionalnom smislu, osim spomenutih promjena, važna je organizacija DOCOMOMO (Međunarodni odbor za dokumentiranje i konzerviranje građevina, cjelina i ambijenta Modernističkog pokreta). Na inicijativu organizacije 1990. godine dolazi do priznavanja modernog pokreta kao baštine. Glavni ciljevi DOCOMOMO-a sažeti su u *Proglasu iz Eindhovena i Seoula*, o kojima se raspravljalo na zasnivajućoj sjednici u Eindhovenu 1990. godine, kada se sastavlja i potpisuje Ustav organizacije, što se potvrđuje u Seoulu 2014. godine. Ciljevi koji se spominju odnose na jačanje svijesti o važnosti modernog pokreta, identifikaciji značajnih ostvarenja, promicanje konzerviranja i (odgovarajuće) ponovne upotrebe građevina, opiranje uništenju značajnih ostvarenja, prikupljanju sredstava za dokumentaciju i prenamjenu te primjeri dobrih praksi i ideja za budući razvoj.¹⁹⁰ DOCOMOMO je imao važnu ulogu i utjecaj na promjenu paradigme unutar ICOMOS-a i UNESCO-a, što se očituje 1992. kada ih ICOMOS poziva da predlože dvadeset građevina, mjesta ili cjelina koje pripadaju modernom pokretu, a posjeduju „iznimnu univerzalnu vrijednost“ koje bi se potom razmatrale za upis na Popis svjetske baštine. Pri tome je DOCOMOMO trebao procijeniti mogu li se postojeći kriteriji koji su se uzimali u obzir prilikom uključivanja novih spomenika na popis primijeniti i u slučaju baštine modernog pokreta. Njihov odabir „nije bio ograničen na kanonsko, uključivao je 'obične' zgrade koje su manifestacija nacionalnog ili regionalnog moderniteta koje ilustriraju raznolikost moderne arhitekture.“¹⁹¹ Važno je ponovno istaknuti širenje koncepta baštine, koja od 1990-ih počinje uključivati „industrijsku i vernakularnu arhitekturu kao i pejzažnu arhitekturu i urbanizam.“¹⁹² Osim poimanja baštine u materijalnom smislu, šire se i vrijednosti koje se prepoznaju pa se tako uz materijalne počinju vezati i nematerijalne

¹⁸⁹ Glendinning, 2013., 429.

¹⁹⁰ *DOCOMOMO International – About*, <https://www.docomomo.com/about/organization/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

¹⁹¹ Henket, s., a., 1.

¹⁹² Uskoković, 2016., 171.

vrijednosti, poput kulturnih, društvenih i ekonomskih vrijednosti kako bi se „prevladala kanonska historiografija arhitekture 20. stoljeća.“¹⁹³

S promjenom svijesti, mijenjaju se i politike UNESCO-a i ICOMOS-a pa tako 1994. predlažu „globalnu strategiju kako bi se napravio pomak od isključivo povijesnog i arhitektonskog pristupa kulturnoj baštini prema više antropološkom, multifunkcionalnom i univerzalnom pristupu.“¹⁹⁴ Osim toga, „recentne (misli se na 2003. godinu, o.p. L.R.) ICOMOS-ove konferencije dovele su u pitanje definiciju i tipologiju nacionalnih registara moderne baštine gdje se umjesto liste pojedinačnih spomenika predlaže lista kulturnih resursa, čime bi se sveobuhvatnije odredio koncept baštine 20. stoljeća.“¹⁹⁵ Iduća važna inicijativa ICOMOS-a je pokretanje posebnoga Vijeća za baštinu 20. stoljeća pod nazivom ISC20C (*The ICOMOS Twentieth Century Heritage International Scientific Committee*). Vijeće „usmjerava svoje napore na očuvanje i obilježavanje mjesta od sredine do kraja dvadesetog stoljeća koja su najugroženija zbog nedostatka prepoznavanja i zaštite. Vijeće koordinira niz projekata, konferencija, deklaracija i publikacija kako bi se bavilo tim pitanjima.“¹⁹⁶ Godine 2011. Vijeće izdaje *Madridski dokument* koji sadrži smjernice za konzerviranje arhitektonske baštine 20. stoljeća, a radi se o „jednom od prvih opsežnih dokumenata koji prikuplja iskustva na ovom području“.¹⁹⁷ *Madridski dokument* revidira se 2014. godine, nakon čega se rad na dokumentu nastavlja, što rezultira nastankom *Dokumenta iz Madrida i New Delhija* 2017. godine, koji sadrži doprinose i komentare upućene u razdoblju između dva dokumenta.¹⁹⁸ Cilj ovih dokumenata je da se baština 20. stoljeća štiti i konzervira jednako kao i baština prijašnjih razdoblja, a način na koji je to moguće postići objašnjen je u smjernicama Dokumenta.¹⁹⁹

4. 1. 2. Problematika konzerviranja arhitekture 20. stoljeća

Glavna problematika očuvanja i dugovječnosti arhitekture dvadesetog stoljeća jest ujedno i njena glavna karakteristika – eksperimentiranje s novim, dotada nekorištenim i, za suvremene pojmove, nedovoljno istraženim materijalima. Zbog toga brojne građevine iz tog perioda nisu dobro podnijele „ispit vremena“ što predstavlja glavni izazov konzervatorima. Osim toga, kao

¹⁹³ Uskoković, 2016., 170.

¹⁹⁴ *Ibid.*

¹⁹⁵ *Ibid.*

¹⁹⁶ ICOMOS - *Welcome we are ICOMOS ISC TWENTIETH CENTURY HERITAGE*, <http://www.icomos-isc20c.org/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

¹⁹⁷ Dushkina, 2013., 15.

¹⁹⁸ ICOMOS - *Welcome we are ICOMOS ISC TWENTIETH CENTURY HERITAGE*, <http://www.icomos-isc20c.org/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

¹⁹⁹ *Madrid-New Delhi document 2017*, <http://www.icomos-isc20c.org/madrid-document/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

problem se ističe veličina građevina i njihova prilagođenost izvornoj namjeni (zbog čega ih je teško prenamijeniti), postizanje održivosti u smislu potrošnje energije, štetnost nekih korištenih materijala po zdravlje ljudi te troškovi popravaka i održavanja.²⁰⁰ Vezano uz štetnost materijala, nedovoljno znanja o promjenama korištenih materijala uzrokovanim različitim faktorima, u vrijeme njihove upotrebe, utjecalo je na pojavu „radioaktivnosti, razgradnje polimera i aluminijske korozije.“²⁰¹ Također, treba uzeti u obzir kako su pojedini elementi izrađeni industrijskim procesima koji danas više ne postoje i njihova autentična zamjena nije moguća.²⁰²

Jedan od glavnih argumenata za uništavanje građevina bio je taj da su i tako sagrađene da postoje kratkog vijeka, što se nevezano uz provjerljivost te tvrdnje, veže uz nedovoljno kvalitetne i (samo)održive izvedbe koje je problematično i skupo mijenjati²⁰³ – što je zasigurno jedan od razloga zašto se svijest o njihovoj važnosti i istaknutosti teško i sporo mijenja. Uz to, problem je što „još uvijek nisu razvijene tehnike popravka koje bi zadovoljile ciljeve konzerviranja“ kao i znanja, vještine i financiranje koji su ključni za rješavanje spomenutih problema.²⁰⁴ Prema tome, „očito je da je jedan od glavnih problema konzerviranja modernih građevina kako pristupiti propadanju modernih materijala: i to od armiranog betona, neprimjerenog ostakljivanja do prefabriciranih dijelova koji se više ne proizvode te prilagodbe tih materijala novim potrebama. Oštećenja zbog vremenske istrošenosti ne mogu se promatrati kao patina nego prije kao nedostatak, mana koju treba popraviti. (...) No, uzimajući u obzir 'kratak' vijek trajanja modernih materijala i građevnih sustava, nužno je autentične vrijednosti iznalaziti u duhu djela, a ne samo u fizičkim materijalima od kojih je djelo napravljeno.“²⁰⁵

Također, bitno je spomenuti kako se u suvremeno poimanje baštine uključuje i lokalna zajednica, čije se prepoznavanje i razumijevanje spomenika izravno veže uz njegovo očuvanje, o čemu će biti više riječi u nastavku.

²⁰⁰ Macdonald Susan, *20th Century Heritage: Recognition, protection and practical challenges*, <https://www.icomos.org/risk/2002/20th2002.htm> (pregledano 24. siječnja 2021.)

²⁰¹ Uskoković, 2016., 174.

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ *Ibid.*

²⁰⁴ Macdonald Susan, *20th Century Heritage: Recognition, protection and practical challenges*, <https://www.icomos.org/risk/2002/20th2002.htm> (pregledano 24. siječnja 2021.)

²⁰⁵ Uskoković, 2016., 175.

4. 2. Razvoj moderne arhitekture u Hrvatskoj

Početak primjene načela moderne arhitekture u Hrvatskoj vezemo uz prvo desetljeće 20. stoljeća i arhitekta Viktora Kovačića, Vjekoslava Bastla, Hugu Ehrlicha i Edu Šena koji su projektirali pod utjecajem Adolfa Loosa. Osim Loosovih ideja, „hrvatski arhitekti izgrađivali su osobna estetska stajališta“ pod utjecajem ekspresionizma Hansa Poelziga, kubizma, De Stijla i funkcionalizma Le Corbusiera. „Ključnu ulogu u prihvaćanju funkcionalističke estetike imao je Drago Ibler, potom Ernest Weismann te Stjepan Planić, koji je najzaslužniji za stvaranje pojma Zagrebačke arhitektonske škole. Kreativnim pristupom širenju moderne arhitekture između dva svjetska rata pridonijeli su arhitekti okupljeni oko Iblera, u skupini Zemlja (osnovanoj 1929. godine, o. p. L. R.) i u Radnoj grupi Zagreb (osnovanoj 1932. godine, uključenoj u CIAM, o. p. L. R.) te Stjepan Gomboš, Mladen Kauzlarić, Zlatko Neumann, Juraj Neidhardt, Josip Pičman, Ivan Zemljak, Antun Ulrich, Zdenko Stržić, Vlado Antolić i dr.“²⁰⁶

Kontinuitet razvoja hrvatske moderne arhitekture prekidaju svjetski ratovi, a prve godine poslijeratnog razdoblja arhitektonski su obilježene projektima vezanima uz brzu obnovu, „što se odnosilo na podizanje industrije i rješavanje stambenog pitanja“.²⁰⁷ U tu se svrhu razvijaju nove tehnologije, poput montažne gradnje i usvajanje standardiziranih građevnih elemenata. Arhitektonska se kreativnost ističe tek u projektima zadružnih domova ili „reprezentativnih državnih građevina za druge sredine“, budući da se glavni projekti obnove „podvrgavaju zahtjevu svrhovitosti i društvenom interesu.“²⁰⁸ Unatoč tome što se mijenjaju okolnosti, u smislu ukidanja privatnog vlasništva i pojave novih građevnih tehnologija, veza s prijašnjim razdobljem nije prekinuta. Održava se zahvaljujući spomenutim arhitektima kroz njihovo profesionalno, ali i obrazovno djelovanje - „edukacija se konceptualno zasnivala na tradiciji moderne tridesetih, koja se sada vježbala, prilagođavala i razrađivala.“²⁰⁹ U profesionalnom smislu, osniva se Radna grupa za projektiranje pri Ministarstvu građevina, čiji su osnivači bili Vladimir Juranović, Mladen Kauzlarić, Stjepan Gomboš i Vladimir Potočnjak, kojoj se priključio velik broj stručnjaka²¹⁰ i iz koje je, pod vodstvom Branka Tučkorića, razvijen prvi projektni zavod (kasnije APZ). „Veliki državni uredi postat će nositelji gradnje, ali će u pravilu djelovati pod imenima vodećih projekatana. Prve takve arhitektonske urede vodili su

²⁰⁶ *Hrvatska enciklopedija – moderna arhitektura*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41459> (pregledano 24. siječnja 2021.)

²⁰⁷ Radović Mahečić, 2004., 146.

²⁰⁸ *Ibid.*

²⁰⁹ *Ibid.*, 147.

²¹⁰ Uz spomenute uključuju se i: Zdenko Stržić, Josip Seissel, Ferdo Florschütz, Zlatko Neumann, Veljko Kauzlarić, Lavoslav Horvat, Branko Bon, Antun Ulrich, Bora Petrović, Sjepan Planić, Ivan Richtmann.

Kazimir Ostrogović, Marijan Haberle i Ivan Vitić²¹¹, a cilj takvog modela rada bio je udruživanje svih stvaralačkih snaga.²¹² Taj se prvi period, od 1945. do 1950. godine naziva herojskim, budući da „uvelike oživljava građevinska djelatnost, počinje urbanističko planiranje, a struka se organizira prema socijalističkim principima.“²¹³

Nadalje, poslijeratnu arhitekturu obilježili su i projekti Drage Galića i Vladimira Turine, koji polazište, kao i mnogi ranije spomenuti, imaju u Le Corbusieru. Govoreći o pedesetim godinama, neizostavno je spomenuti i EXAT-51 (Vjenceslav Richter, Bernardo Bernardi, Zvonimir Radić, Zdravko Bregovac, Božidar Rašica i dr.) unutar kojeg se raspravlja o sintezi svih umjetničkih vrsta. „Rašica, Vitić, Bauer, Ulrich, Ostrogović, Dumengjić, Geršić, Horvat i drugi osnivaju male atelje koji nose njihovo ime“, budući da se veliki ateljei i zavodi počinju raspuštati. Novoosnovani ateljei tako „preuzimaju niz zadataka Velesajma, industrije, školstva, a u najvećoj mjeri stambene arhitekture.“ Šegvić u kratkom pregledu arhitekture tog razdoblja, spominje i utjecaje *Kolaborative 66*, Zadruga arhitekata DAZ-a i kolegijalnu asocijaciju *Plavi 9*, za koje drži da su imali utjecaj na formiranje druge generacije arhitekata 1960-ih godina: Radovan Nikšić, Aleksandar Dragomanović, Ninoslav Kučan, Edo Šmidihen, nešto kasnije Boris Krstulović, Grozdan Knežević, Boris Magaš, Mladen Vodička, Igor Emili i drugi. U to se vrijeme trendovi na svjetskoj arhitektonskoj sceni mijenjaju pa se tako dotadašnji uzori poput Le Corbusiera, Franka Lloyd Wrighta, Waltera Gropiusa, Miesa van der Rohea i Alvara Aalta počinju propitivati i kritizirati. Druga generacija arhitekata prati ta događanja, što je imalo određenog utjecaja u smislu da je „kritika izgrađivala nove elemente valjanosti, smatrajući da su stari funkcionalistički elementi napušteni, na neki način obezvrijeđeni, neki su smatrali da je njihova vrijednost istrošena.“²¹⁴ S druge strane, „ta nova strujanja nisu izazvala nikakve poremećaje, sustavno se išlo dalje, a kod nas je to izazvalo naglo odbacivanje još nerazrađenih načela u glumljenje novih.“²¹⁵

Kritički se pogled na sve segmente naslijeđa moderne intenzivira sedamdesetih i osamdesetih godina, koje su označile „novi uzmah hrvatske arhitekture nošen pluralizmom postmoderne“ što je omogućeno smjenom arhitekata koji „otvaraju nove teme“ koje su bile zapostavljene, „poput individualnog stanovanja i sakralne arhitekture, koje su zbog ideoloških razloga dugo

²¹¹ Radović Mahečić, 2004., 147.

²¹² Šegvić 1986., 120.

²¹³ Šegvić, 1986., 120.

²¹⁴ *Ibid.*, 124.

²¹⁵ *Ibid.*, 124.

vremena bile potiskivane.“²¹⁶ Postmodernizam doseže vrhunac sredinom 1980-ih, a od treće generacije arhitekata koji su ga oblikovali, Šegvić ističe Nikolu i Ines Filipović, čiji su radovi „imali slobodnije oblike, smjeliji vokabular, služe se šokovima, izazovima“, Krešu Ivaniša, Gruju Golijanina, Ivana Čižmeka, Grozdana Kovačevića, Dušana Rakića, Franu Gotovca, Radovana Mišćevića, Ivana Crnkovića, Branka Silađina, Radovana Tajdera, Milana Šošterića, Edvina Šmita, Branka Žnidareca, Ante Vulina, grupu Hrzić-Mance-Krznarić-Neidhardt i druge.²¹⁷

4. 3. Zaštita arhitekture 20. stoljeća u Hrvatskoj

Početak svojevrstne institucionalne zaštite arhitektonske baštine dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj pratimo od 1967. godine kada novi Zakon o zaštiti spomenika kulture „uz rješenja o zaštiti unosi kategoriju preventivne zaštite za spomenike za koje se pretpostavlja da imaju svojstva spomenika kulture“.²¹⁸ Preventivnu zaštitu tako do 1999. godine dobiva jedanaest²¹⁹ arhitektonskih ostvarenja nastalih nakon Drugoga svjetskog rata²²⁰, čime se ujedno uspostavlja i „mehanizam kojim su se sprječavale nekontrolirane promjene na građevinama.“²²¹ Statusom preventivne zaštite donekle se dokida praksa tzv. vremenskog odmaka, odnosno vremena proteklog od izgradnje građevine (obično pedeset godina), čime se izbjegava pristranost procjena u korist zaštite spomenika. Novim Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. godine dolazi do revizije spomenika koji su imali status privremene zaštite, a od njih jedanaest, tri nisu dobila trajnu zaštitu. Donose se i nove odredbe vezane uz status privremene zaštite, koji može trajati tri godine, uz iznimku arheoloških i podvodnih arheoloških nalazišta. Ovaj zakon intenzivirao je zaštitu poslijeratne, modernističke arhitekture, što je u skladu i sa svjetskim stremljenjima na području zaštite. U veljači 2021. godine u Registar kulturnih dobara upisano je ukupno 69 građevina sagrađenih nakon Drugoga svjetskog rata, od toga ih je 65 trajno, a četiri preventivno zaštićeno.²²²

Unatoč tome što postoji zakon kojim se spomenici štite, praksa je pokazala kako trajni, a ni privremeni statusi zaštite sami po sebi nisu dostatni. Na to nas upućuju i opetovani apeli za zaštitu i povećanje svijesti o vrijednostima arhitekture 20. stoljeća od strane stručnih aktera.

²¹⁶ Krešimir Galović, *Hrvatska moderna arhitektura – od ideje, funkcije i apstrakcije do nove tradicije*, <http://kgalovic.blogspot.com/2014/03/hrvatska-moderna-arhitektura.html> (pregledano 24. siječnja 2021.)

²¹⁷ Više u: Šegvić, 1986., 125-126.

²¹⁸ Deranja Crnokić, Jelavić Livaković, 2015., 19.

²¹⁹ Više u: Deranja Crnokić, Jelavić Livaković, 2015, 18-21.

²²⁰ *Ibid.*, 21.

²²¹ *Ibid.*, 20.

²²² Podaci dobiveni iz korespondencije s Ines Jelavić Livaković, voditeljicom Službe za dokumentaciju i registar kulturnih dobara Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske

Prvi tekstovi o važnosti moderne arhitekture nastale prije Drugog svjetskog rata objavljuju se šezdesetih godina 20. stoljeća, a kao njihovi autori ističu se Radovan Ivančević i Tomislav Premerl. Ivančević svoj prvi stručni tekst objavljuje 1960. godine u časopisu *Čovjek i prostor* (a u knjizi *Za Zagreb: suprotiva mnogim* piše kako je ove teme aktualizirao već 1955. godine kroz različita predavanja i priloge na Radiju Zagreb) pod nazivom *Dinamična ravnoteža*. Ističe potrebu tretiranja moderne i suvremene arhitekture i njenih vrijednosti jednako kao kod ranijih ostvarenja, a taj se stav može primijetiti i u njegovim objavljenim tekstovima koji su uslijedili. Od 1968. godine piše članke za *Telegram* koji su sakupljeni pod nazivom *Moderna arhitektura – nepriznata umjetnost*, a ponovno su, uz ranije i kasnije tekstove, predstavljeni u spomenutoj knjizi *Za Zagreb: suprotiva mnogim* iz 2001. godine u poglavlju *Vrednovanje moderne arhitekture*. „Iskrpnije su interpretirana djela Hermana Bolléa, Stjepana Planića, Drage Iblera i 'zagrebačke škole' moderne arhitekture 30-ih godina, Meštrovićev dom HDLU, te Jelačićev, Preradovićev, Marulićev trg i trg Burze.“²²³

Oprilike u isto vrijeme kao i Ivančević, Premerl počinje pisati o vrijednostima moderne arhitekture i objavljuje članak *Zanemarene vrijednosti naše moderne arhitekture* (1965.) Istovremeno, raspravlja i o suvremenoj gradnji u povijesno gradsko tkivo, odnosno odnosu između starog i novog (*Nove prostorne vrijednosti*, 1967., *Zaštita spomenika arhitekture i odnos prema kulturnom nasljeđu*, 1975., *Vrednovanje i zaštita novije arhitekture*, 1981., *Svaka je arhitektura interpolacija*, 1983., *Prostorno ustrojstvo povijesti*, 1983.). Premerl se bavio i predstavljanjem opusa pojedinih arhitekata kao što su Viktor Kovačić, Stjepan Planić, Juraj Neidhardt, Juraj Denzler, Marijan Haberle i dr. Svoje istraživačke interese objedinjuje u knjizi objavljenoj 1989. godine pod naslovom *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Deset godina kasnije u *Vijencu* objavljuje niz od sedam članaka (dijelova) na temu zagrebačke moderne arhitekture, a kroz cijelo je svoje djelovanje nastojao valorizirati modernu arhitekturu – što putem pisane, što putem usmene riječi. Nastavlja se zalagati ne samo za prepoznavanje, već i za poboljšavanje sustava zaštite spomenika iz ovoga razdoblja (*Zaštita arhitektonske baštine hrvatske moderne*, 2009.)

Osim Ivančevića i Premerla, za promicanje vrijednosti moderne arhitekture važni su i tekstovi Željke Čorak, Snješke Knežević i Aleksandra Lasla. U idućim se generacijama istraživački ovom temom bave i Darja Radović Mahečić, Jasna Galjer, Krešimir Galović, Zrinka Paladino²²⁴ i dr. U ovom je kratkom pregledu, važno istaknuti i vodič Aleksandra Lasla pod

²²³ Ivančević, 2001., *O autoru*

²²⁴ Paladino, 2017., 37.

nazivom *Arhitektonski vodič kroz Zagreb, 1898-2010.* iz 2010. godine, a iz naslova je uočljivo i bitno je istaknuti, kako se u ovom vodiču spominje i arhitektura nastala u drugoj polovici 20. stoljeća. Postoji niz tekstova i objavljenih knjiga, održanih skupova i okruglih stolova s ciljem zaštite arhitekture prve polovice dvadesetog stoljeća, ali arhitektura druge polovice dvadesetog stoljeća još čeka na taj proces. Jedan korak prema tome učinio je Neven Šegvić 1986. godine kada se na temelju istraživanja njega i njegovih suradnika (znanstveno-istraživački projekt Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu - *Atlas hrvatske arhitekture dvadesetog stoljeća*) postavlja izložba *Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985.* Kroz izložbu koju naziva subjektivnim prikazom, „potvrđuje vlastito stajalište o urbanističkom karakteru naše arhitekture i donosi tezu o kontinuitetu arhitektonskoga fenomena iz prijeratnoga u poslijeratno razdoblje.“²²⁵ Osim izložbe, istraživanja u sklopu projekta iznjedrila su „niz monografija fakultetske naklade o hrvatskim arhitektima (...) te *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture dvadesetog stoljeća* koji je objavljen 2009. godine – riječ je o „otvorenoj knjizi“, projektu koji se kroz vrijeme, novim saznanjima, nadograđuje.“²²⁶

Značajniji pomaci u valorizaciji arhitekture socijalističke Jugoslavije učinjeni su unazad desetak godina u najvećoj mjeri od strane pojedinca, civilnih inicijativa i stručnih udruga koje djeluju s ciljem očuvanja arhitekture tog razdoblja. Godine 2010. započinje dvogodišnji projekt²²⁷ *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma. Arhitektura i urbanizam u socijalističkoj Jugoslaviji i zemljama sljednicama*, čiji je cilj bio „istražiti dostignuća arhitekture i urbanizma na prostoru zemalja bivše Jugoslavije, u razdoblju od 1945. do 1991. godine.“²²⁸ Projekt je rezultirao postavljanjem putujuće međunarodne izložbe, javnim raspravama i objavom zbornika (*Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*, 2012.). Iduće godine osniva se i *Motel Trogir* – projekt „posvećen istraživanju, zaštiti i afirmaciji moderne baštine koji predstavlja jedinstveni spoj aktivističkog, znanstvenog i umjetničkog pristupa arhitekturi druge polovice 20. stoljeća.“²²⁹ U početku djelovanja naglasak se stavlja na jadranske motele Ivana Vitića, „ali i arhitektonske i urbanističke vrijednosti srednjodalmatinskog modernizma 1960-ih do početka 1980-ih.“²³⁰ Danas projekt

²²⁵ Uchytil, 2004., 161.

²²⁶ *Atlas hrvatske arhitekture*, <http://atlasarhitekture.org/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

²²⁷ Projekt pokreće Udruženje hrvatskih arhitekata u suradnji s Društvom arhitekata Beograda, Kolacijom za održivi razvoj iz Skopja, Umjetničkom galerijom Maribor, Oris kućom arhitekture i Muzejom za arhitekturu i dizajn iz Ljubljane, više na: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma,2286.html> (pregledano 26. siječnja 2021.)

²²⁸ Udruženje hrvatskih arhitekata, *Nedovršene modernizacije – između utopije i pragmatizma*, <https://uha.hr/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma-2/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

²²⁹ Benić, 2019., 32.

²³⁰ Benić, 2019., 32.

„okuplja brojne suradnike iz više područja i disciplina koji djeluju i kroz udrugu Slobodne veze.“²³¹

Spomenuta istraživanja, između ostalih, omogućila su snimanje dvije sezone serijala pod nazivom *Betonski spavači* od 2016. do 2019. godine koji se prikazivao i na Hrvatskoj radioteleviziji. Riječ je o „dokumentarnoj seriji o modernističkoj arhitekturi, njenim utopijskim ambicijama i kontroverznim sudbinama.“²³² Osim početka snimanja serijala, godine 2016. događaju se još dva događaja važna za percepciju modernističkog nasljeđa druge polovice 20. stoljeća – početak restauriranja nebodera Ivana Vitića u Laginjinoj ulici u Zagrebu i rušenje kuće Matulja Ante Vulina u Brodarici, koje je imalo status preventivno zaštićenog kulturnog dobra. Za restauriranje Vitićeva nebodera najzaslužnija je udruga *Bacači sjenki* koja je cilj restauriranja ostvarila zahvaljujući dugogodišnjim naporima i suradnjom sa stanarima te lokalnom zajednicom. Rušenje kuće Matulja potaknulo je intenzivniju raspravu na temu preventivne zaštite te općenito zaštitu arhitekture toga razdoblja pa se tako iduće godine organizira tribina *Kako štitimo arhitekturu modernizma? (Motel Trogir i Odbor za baštinu Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske)*, s ciljem uspostavljanja kriterija i metodologije zaštite te sprječavanja daljnje devastacije modernističkih dobara.

Za širu internacionalnu, ali i nacionalnu valorizaciju, značajni su hrvatski nastup na Bijenalu arhitekture u Veneciji 2014. godine i izložba *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948-1980*. Nastup na Bijenalu pod nazivom *Fitting Abstraction* autorice Karin Šerman „predstavlja sustavnu povijesno-teorijsku analizu hrvatske moderne arhitekture u proteklih sto godina.“²³³ Izložbu *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948-1980*. postavio je u njujorškoj MoMA-i glavni kustos za arhitekturu i dizajn Martin Stierli, u suradnji sa stručnjacima iz zemalja bivše Jugoslavije. Izložba je od 15. srpnja 2018. do 13. siječnja 2019. predstavila „više od 400 crteža, maketa, fotografija i filmskih snimaka o najimpresivnijim arhitektonskim ostvarenjima planiranima i izgrađenima u Jugoslaviji.“²³⁴

Može se zaključiti da su u očuvanju modernističke baštine najaktivnije stručne udruge i s njima povezane građanske inicijative, koje preuzimaju težak zadatak senzibiliziranja javnosti

²³¹ *Ibid.*

²³² Hulahop, *Betonski spavači*, <http://www.hulahop.hr/hr/project/betonski-spavaci/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

²³³ Udruženje hrvatskih arhitekata, „*Fitting Abstraction*” – *Koncept hrvatskog nastupa na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014.*, <https://uha.hr/fitting-abstractio-koncept-hrvatskog-nastupa-na-14-venecijanskom-bijenalu-arhitekture-2014-2/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

²³⁴ Vizkultura, *Jedinstvenost jugoslavenske arhitekture*, <https://vizkultura.hr/jedinstvenost-jugoslavenske-arhitekture/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

prema ovim temama. Zanimljivo je zato prenijeti citat iz teksta Lidije Butković Mićin, povjesničarke umjetnosti uključene u projekt *Motel Trogir*: „Naime, ako je moralna dužnost Ivančevića i njegove generacije bilo prepoznavanje i očuvanje kvalitativnih dometa arhitekture 1920-ih i 1930-ih godina, danas nam se najranjivijom čini arhitektonska i urbanistička ostavština socijalističkog modernizma, naša 'nova tradicija' ili 'baština u nastajanju'“. ²³⁵ U tom kontekstu, ali u kontekstu teme ovog diplomskog rada, nameće se pitanje tko se zauzima za očuvanje sklopa ZV i može li se uspostaviti naša „nova tradicija“?

4. 3. Zaštita modernističke baštine i Zagrebački Velesajam

Kao što je ranije spomenuto, suvremeno se poimanje baštine proširilo u odnosu na povijesno – u smislu prepoznavanja različitih tipova arhitekture (skupine građevina, vernakularne arhitekture, industrijske baštine, arhitektonske baštine 20. stoljeća, kulturnih krajolika) ²³⁶, odnosno vrednovanja izvan arhitektonske izvrsnosti u smislu remek-djela. Prema tome, „kriteriji za odabir kulturne baštine su se također promijenili: dok su inicijalno povijesne i umjetničke vrijednosti bile jedini parametri, dodane su druge vrijednosti: kulturna vrijednost, vrijednost identiteta i sposobnost objekta za uspostavljanje interakcije s pamćenjem.“ ²³⁷ Iz toga proizlazi „prihvatanje cjelovitog pristupa baštini“, u smislu da se spomenici koji pripadaju modernističkoj baštini počinju shvaćati zajedno s kontekstom u kojem su nastali i unutar kojeg postoje. ²³⁸

Osim nematerijalnih vrijednosti, u suvremenom poimanju baštine značenje se pridaje i ulozi društva pa je prema Bouchenakiju, „kulturna baština sinkronizirana veza koja uključuje društvo (sustave interakcija, povezivanje ljudi), norme i vrijednosti (...) Simboli, tehnologije i objekti materijalni su dokazi temeljnih normi i vrijednosti. Prema tome, uspostavljaju simbiotsku vezu između materijalnog i nematerijalnog. Nematerijalna baština trebala bi se smatrati širim okvirom unutar kojeg materijalna baština poprima formu i važnost.“ ²³⁹

O nezanemarivoj vezi nematerijalnog i materijalnog piše i Marilena Vecco, koja drži da je „idući korak osvijestiti da se konzerviranje više ne može temeljiti na unutarnjim kvalitetama objekta. Mora se temeljiti na našoj mogućnosti da prepoznamo estetske, povijesne, znanstvene, društvene vrijednosti itd. ili prije, to je društvo – zajednica koja mora prepoznati

²³⁵ Butković Mićin, 2016., 186.

²³⁶ Bouchenaki, 2003., 1.

²³⁷ Vecco, 2010., 324.

²³⁸ *Ibid.*

²³⁹ Bouchenaki, 2003., 2.

te vrijednosti, na temelju koji može graditi vlastiti kulturni identitet.“²⁴⁰ Poziva se na definiciju spomenika u *Povelji iz Krakova* iz 2000. godine prema kojoj je spomenik – „jasno određena cjelina, nositelj vrijednosti koji predstavljaju potporu sjećanju. U njemu sjećanje prepoznaje aspekte koji su bitni za ljudska djela i misli, povezane s povijesnim razvojem.“²⁴¹

Unatoč tome što se ovi autori i njihove ideje ne vežu izravno uz baštinu modernizma, one su na tom području itekako primjenjive. Općenito govoreći o modernističkoj baštini socijalističke Jugoslavije, treba spomenuti kako je „ona artefakt kulture planiranja koju je pokretao društveni ideal, bez obzira koliko se to nekome moglo činiti naivnim, nezrelim i netočnim iz današnje kritičke perspektive.“²⁴² Prema tome, motiv njena očuvanja „ne počiva u nostalgiji, već u značenju načela ove arhitekture. Stoga, postojanje samog objekta ne smije nikada zasjeniti motiv njegova nastanka“, a cilj bilo koje intervencije na objektu, ne smije biti sam postupak, već osiguravanje temelja za budućnost kroz valorizaciju.²⁴³

Motiv nastanka ZV-a, odnosno njegova premještanja na desnu obalu Save, prije svega je političke prirode, u razmjerima tadašnjega grada Zagreba, ali i Socijalističke Republike Hrvatske u Jugoslaviji i izvan nje te Jugoslavije u kontekstu Hladnoga rata i Pokreta nesvrstanih. Politički motiv imao je i tadašnji gradonačelnik Holjevac, uz motiv daljnjeg širenja grada Zagreba, zbog čega danas ZV prepoznajemo kao pokretač intenzivnije izgradnje i urbanizacije toga dotad neizgrađenog područja. Uz te se političke motive vežu i simboličke vrijednosti prema kojima je Jugoslavija na ZV-u u njegovo zlatno doba utvrđivala svoju geopolitičku poziciju i uspješnim prikazivala model socijalističkog samoupravljanja.

U kontekstu modernizacije jugoslavenskoga društva, sklop ZV-a prepoznaje se i kao mjesto njegove preobrazbe, budući da su se na svakoj priredbi pokazivala najnovija dostignuća, pojedina s ciljem implementacije u jugoslavensko društvo. Primjerice, najuspješnijim američkim nastupima na ZV-u, očituje se jugoslavenska politička pozicija u Hladnom ratu, što je omogućilo širenje američke propagande prema načelu prikazivanja blagodat Zapada. Ti su „pogledi“ na Zapad omogućili posjetiteljima da saznaju nešto više o „zapadnom društvu“ i mogućnostima rastuće tehnologije koje bi mogle imati izravan utjecaj na njihov život – organizacija stana, kupovina u samoposlugama, ženska emancipacija itd. Kao što je spomenuto, takve modele slijede i domaći izlagači pa se organizira izložba *Porodica i domaćinstvo* (također predstavljajući samoposlugu i konfekcijsku kuću, idealan stan,

²⁴⁰ Vecco, 2010., 323.

²⁴¹ *Ibid.*

²⁴² Asabashvili, 2015., 201.

²⁴³ Uskoković, 2016., 144.

suvremenu organizaciju kuće i uštedu vremena koje se onda može koristiti slobodno) upravo s ciljem modernizacije stanovništva s čime se išlo u korak s razvojem potrošačkog društva na globalnoj razini.

Manifestacije tih promjena upravo su paviljoni koji su sačuvani na području sklopa ZV-a. Materijalne se vrijednosti prepoznaju u urbanističkom smislu, a važnost koje je ZV imao za daljnje širenje grada, njegovu urbanizaciju i povezivanje ne može se usporediti ni s kojim drugim zaštićenim kulturnim dobrom u tom dijelu grada. Osim toga, unutar sklopa nalaze se vrijedna arhitektonska ostvarenja naših značajnih arhitekata tog razdoblja, među kojima se najviše ističu Rašičin paviljon Mašinogradnje i Vitićev Paviljon Nacija. Materijalne se vrijednosti tako prepoznaju u arhitektonsko-umjetničkom smislu, u kontekstu čega treba istaknuti i skulpture koje se nalaze na javnoj površini sklopa.

Prema tome, može se reći kako ZV kao kulturna baština uključuje tadašnje društvo sa svojim normama i vrijednostima čiji su materijalni dokazi paviljoni, koji su „svjedoci političke ekonomije koja je imala drugačije temelje i aspiracije (...), a ovi su prostori materijalizirana nastojanja u duhu nekadašnjih ideala.“²⁴⁴ Zato su materijalne vrijednosti u izravnoj i neraskidivoj vezi s nematerijalnim, koje „služe da bi se uspostavio smisao i iskomuniciralo arhitektonsko značenje.“²⁴⁵ Nematerijalno tako služi boljem razumijevanju spomenika, bez čega se „njihovo propadajuće stanje od strane zajednice tumači samo kao 'staro', a ne kao baštinska vrijednost.“²⁴⁶ Za odgovarajuću zaštitu i valorizaciju baštine, posebice modernističke baštine, „koja je osjetljiva kategorija, budući da se onda još uvijek nedovoljno percipira kao nasljeđe“²⁴⁷, ključno je prepoznavanje spomenika od značajnijeg dijela stanovništva, čije je uključivanje u proces jedan od najvažnijih, ali i najtežih zadataka.

O vrijednostima ZV-a pisao je i govorio dio stručne javnosti (što je vidljivo i iz popisa literature diplomskog rada), pred kojom je zadatak uključivanja lokalne zajednice kako bi se spomenute vrijednosti očuvale. Postavlja se pitanje koji još akteri čine zajednicu, odnosno grad i kakav je sveukupan odnos suvremenog Zagreba prema povijesnim, političkim, gospodarskim, simboličkim, urbanističkim, arhitektonskim, društveno-kulturnim i umjetničkim vrijednostima ZV-a.

²⁴⁴ Asabashvili, 2015., 201.

²⁴⁵ Rushton, Rogers, Silcock, Schnabel, 2018., 130.

²⁴⁶ *Ibid.*, 131.

²⁴⁷ Benić, 2019., 16.

5. ZAGREBAČKI VELESAJAM I SUVREMENI ZAGREB

Prema podacima iz 2013. godine prostor ZV-a koristi se za sajamske izložbe (43%), sportske sadržaje (17%), skladišni prostor (11%) te veleprodaju (11%). Prema tome, namjena ZV-a donekle je izvorna, ali u manjem postotku, u odnosu na nekadašnji od 75%.²⁴⁸ Odnos institucija i Grada prema ZV-u pratimo kroz zakonske odredbe, prvenstveno dobiveni status zaštite, ali i kroz status „gradskog projekta“ kojeg je ZV imao već 2006. godine (Zagrebački Velesajam i Zagrebački velesajam – istok).²⁴⁹ Gradski projekti „izrađuju se za zahvate u prostoru gdje je Grad partner u realizaciji, bilo da je vlasnik zemljišta, bilo da je već uložio ili će tek ulagati kako bi stvorio novu gradsku kvalitetu (građevine javne i društvene namjene, parkovi, infrastruktura i sl.)“.²⁵⁰ Za područje ZV-a predviđa se buduća namjena K1 (gospodarska namjena – poslovna) i R1 (športsko-rekreacijska namjena – šport s gradnjom) uz dodijeljen sustav zaštite A koji se odnosi na „područje dobro očuvane i osobito vrijedne povijesne strukture“, a obaveza izrade arhitektonskog-urbanističkog natječaja vrijedila bi samo „za neizgrađeni prostor sjeverno od INA-e uz Aveniju Većeslava Holjevca.“²⁵¹

Godine 2015., temeljem statusa gradskog projekta, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada Zagreba u suradnji sa Zavodom za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu napravio je studiju (*Programske smjernice i program sadržaja strateškog gradskog projekta Zagrebački Velesajam*). Preobrazba područja ZV-a povezuje se s vizijom razvoja cijelog Zagreba kao „urbanog inkubatora održivih koncepata, poduzetništva i novih vrijednosti“, što se temelji na pretpostavci da je ZV oduvijek bio mjesto inovacija, „odnosno prezentacije novog ili još neviđenog i mjesto dokazivanja gospodarske snage i suvremenih dostignuća i pozicije Grada i Hrvatske u širem, po mnogočemu i svjetskom okruženju“.²⁵² Iz ovih je citata vidljivo da je ZV prepoznat ne samo po arhitektonskim i urbanističkim vrijednostima koje se posebno naglašavaju, već i zbog spomenutih – kulturnih, gospodarskih i simboličnih vrijednosti na kojima bi se mogla stvarati „nova tradicija“. Prostorni obuhvat studije bilo je područje ZV-a i istočno od njega, omeđen Avenijom Većeslava Holjevca, Avenijom Dubrovnik, Ulicom Radoslava Cimermana i ulicom Jozzefa Antalla.²⁵³ U studiji se posebno ističe zaštita sklopa ZV-a, prikazuju se podaci iz Konzervatorske studije izrađene 2003. godine prema kojoj se na području sklopa nalaze:

²⁴⁸ Jukić et al, 2015. 31.

²⁴⁹ Smode Cvitanović, Jukić, 2011., 30.

²⁵⁰ Jukić et al, 2015., 9.

²⁵¹ *Ibid.*, 26.

²⁵² *Ibid.*, 6.

²⁵³ *Ibid.*

građevni fond spomeničke vrijednosti, građevni fond ambijentalne vrijednosti i građevni fond bez osobite vrijednosti ili značenja za urbanu matricu. Prema studiji, za potencijalne prenamjene i rekonstrukcije paviljona koji su zaštićeni nužna je izrada konzervatorskog elaborata. Osim arhitektonskih vrijednosti, posebno se ističu urbanističke vrijednosti i izrazito kvalitetan javni prostor te pejzažno uređenje.²⁵⁴

Navode se i primjeri dobre prakse, odnosno različiti modeli preobrazbe nekadašnjih sajмова u Leipzigu, Beču, Münchenu, Milanu, Brnu i Hannoveru. Za potrebe izrade studije proučavaju se i raniji prijedlozi, rezultati različitih radionica²⁵⁵ i studija²⁵⁶, na temelju čega se donose tri moguća modela preobrazbe: tehnološki park, znanstveni park (*science city*) i inovativno urbano područje.²⁵⁷ Studija se nastavlja na Rašičine ideje povezivanja područja ZV-a s okolnim područjem pa se tako predlaže da ZV postane „novi centar Novog Zagreba, dio središnje gradske osi, dio Savskog parka, 'grad u gradu' sa stanovanjem određenog tipa, dio 'nove zelene potkove' Novog Zagreba, najživlji i najatraktivniji potez uz Dubrovačku avenuju.“²⁵⁸ Prema svemu sudeći, uz napomenu u prikazanoj SWOT analizi, povijesna se važnost ZV-a prepoznaje i vidi kao prilika za daljnji razvoj.

Nakon detaljnog opisa svakog od prijedloga i utvrđivanja strateških smjernica, prikazuje se i vremenska lenta projekta, prema kojoj bi u 2021. godini preobrazba ZV-a mogla biti u fazi „povezivanja prostora ZV-a s prostorom hipodroma i Bundeka, stvaranje novog „ZAGREBAČKOG CENTRAL PARKA“ (Savski park), dovršenja prostora uz Dubrovačku avenuju, dovršenja prostora uz središnju gradsku os, novo prometno rješenje prostora oko Velesajma, povezivanja Središća i Sigeta s prostorom ZV-a te početak izgradnje zgrade nove Filharmonije ili Opere.“²⁵⁹ Umjesto takvog razvojnog slijeda, u međuvremenu se predlaže drugi potencijalni scenarij preobrazbe sklopa ZV-a - projekt *Grad u gradu*, tzv. *Zagrebački Manhattan, Zagreb na Savi, Zagreb City* ili *Novi novi Zagreb*. Početkom ožujka 2019. godine, Grad Zagreb objavljuje rezultate javnog poziva za iskaz interesa za sudjelovanje u razvoju i realizaciji projekta *Grad u Gradu*. U priopćenju se navodi da je za suradnju odabrana tvrtka

²⁵⁴ Jukić et al, 2015., 26.

²⁵⁵ Godine 2005. radionica u organizaciji DAZ-a pod vodstvom Petera Wilsona, 2013. radionica u organizaciji gradskog Ureda za stratejsko planiranje i razvoj Grada *Co-operative Urban Planning approaches* (CUPA).

²⁵⁶ Godine 2012. *Razvoj zagrebačkog velesajma u funkciji hrvatskog gospodarstva, Zagrebačka mreža*, 2014. *Pre-feasibility report for the development of the Zagreb Fair Site and Inovation Zagreb*, Bearing. Osim toga, „prezentirane su studije i izlaganja vezana na inovacijske strategije i razvoj gospodarstva kao što su: *Triple helix partnerstva za inovacije* (2013) koje je izradio OECD, *Prijedlog inovacijske strategije Republike Hrvatske* 2014. – 2020., kao i prezentacija *Razvoj i kompetentnost gospodarstva u Zagrebu* (2014), *Mreža znanja*.

²⁵⁷ Predlažu se konkretni sadržaji poput: Tehničko veleučilište, ZSEM, IN2, Ruđer inovacije itd. Više u: Jukić et al 2015., 70.

²⁵⁸ Jukić et al, 2015., 71.

²⁵⁹ *Ibid.*, 99.

Eagle Hills iz Ujedinjenih Arapskih Emirata.²⁶⁰ Objava ovih rezultata izazvala je različite reakcije i potaknula brojna pitanja. Od stručnih udruga prvi reagiraju iz Društva arhitekata Zagreba organiziranjem okruglog stola *Beograd na vodi / Zagrebački Manhattan*, budući da je Grad odabrao investitore kontroverznog projekta *Beograd na vodi*. U prostorijama DAZ-a 20. ožujka 2019. godine okupilo se dvjestotinjak ljudi pred kojima je DAZ zastupao sljedeće teze: „1) prostor Savskog parka, današnji Hipodrom, potrebno je zadržati u GUP-om planiranoj namjeni ozelenjenog prostora sporta i rekreacije, 2) visokovrijedni objekti kulturne baštine i vrijedni potez Aleje unutar zaštićenog kompleksa Velesajma moraju se sačuvati unutar novog projekta, 3) sve aktivnosti moraju se provoditi u skladu s trenutno važećim prostorno-planskim i projektantskim procedurama, bez prilagodbi zakonskih okvira specifičnim ili pojedinačnim interesima prostora ili investitora.“²⁶¹ Toj su se inicijativi pridružile i ostale stručne udruge: „Udruženje hrvatskih arhitekata (i DAZ kao njegov dio), Hrvatska komora arhitekata, Arhitektonski fakultet, Udruga hrvatskih urbanista, Udruženje arhitekata HGK, Hrvatsko društvo krajobraznih arhitekata i Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske (...) Svi oni smatrali su da su objavljeni planovi višestruko neprihvatljivi jer zaobilaze i izigravaju zakonski predviđenu proceduru, a sa stručne strane su u cijelosti sporni. Zamjeraju to što Grad u potpunosti negira sve dosadašnje vlastite aktivnosti na promišljanju uređenja prostora Velesajma, a posebice to što se sve događa krajnje netransparentno i bez ikakvog sudjelovanja javnosti.“²⁶² Nekoliko dana kasnije, javnosti su bili dostupni prvi nacrti projekta Promatračkog tornja na prostoru Hipodroma, iz čega se moglo zaključiti da je „natječaj protivan GUP-u i Pravilniku o natječajima s područja arhitekture, urbanizma, unutarnjeg uređenja i uređenja krajobraza. Natječaj je raspisan na parceli na kojoj se nalazi Hipodrom, u vlasništvu Grada Zagreba, nije jasno da li raspisivač za isti ima odobrenje vlasnika, a nije definiran naručitelj niti ocjenjivački sud.“²⁶³ Iz detaljne analize DAZ-a izdvaja se: „prva građevina za koju se traži projektno rješenje postavlja se na hipodromsku stazu i inundaciju Save. Time se prve građevinske aktivnosti baziraju na prostorima koji se trebaju posljednji popunjavati, tek nakon što se napravi urbana regeneracija Velesajamskog prostora. Planirana interna organizacija uklanja najmanje tri objekta spomeničke vrijednosti na prostoru Velesajma (Talijanski, Čehoslovački i Vitićev paviljon), što je potpuno neprihvatljivo.

²⁶⁰ Grad Zagreb, *Rezultati javnog poziva za iskaz interesa za sudjelovanje u razvoju i realizaciji projekta Grad u Gradu*, <https://zagreb.hr/rezultati-javnog-poziva-za-iskaz-interesa-za-sudje/139240> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶¹ DAZ, *Izveštaj izlaganja Zagrebački Manhattan / Beograd na vodi*, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/izvjestaj-izlaganja-zagrebacki-manhattan--beograd-na-vodi,4897.html> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶² Dobrić Žaja Suzana, *Protuzakonita demontaža Velesajma i Hipodroma*, <https://www.halter.org/vijesti/protuzakonita-demontaza-velesajma-i-hipodroma> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶³ DAZ, *Prve skice Zagrebačkog Manhattana?*, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/prve-skice-zagrebackog-manhattana,4898.html> (pregledano 5. veljače 2021.)

Također, negira se unutarnja aleja Velesajma koja je položena istok-zapad i ima visokovrijednu ambijentalnu i krajobraznu vrijednost. Cijela intervencija prikazana na ovoj skici negira zaštićeni sklop Velesajma kao kulturno-povijesne cjeline.“ Drži se da povezivanje zelenila na širem području nije dobro isplanirano, uz to što je planirano u nedovoljnom obimu i da je povezivanje s prometnom infrastrukturom neadekvatno. Zaključno, „ova skica prostora predviđenog za 'Zagrebački Manhattan' negira i obveze GUP-a Grada Zagreba. To se odnosi na cijeli niz elemenata Prostornoga plana, ali za naglasiti je nesklad s namjenom površina, nedostatak krajobrazne studije za prostor Hipodroma te javni natječaj za visoke zgrade i dio prostora.²⁶⁴

Zagrebački Manhattan najviše je kritiziran upravo zbog kršenja procedura, odnosno namjere donošenja velikog broja novih odredbi GUP-a kako bi se projekt realizirao. Javna rasprava o izmjenama GUP-a provedena je 2017. godine, a novi GUP u međuvremenu nije donesen. Nove odredbe, donesene nakon javne rasprave, nisu ponovno prošle javnu raspravu, unatoč tome što ih je bilo stotinjak.²⁶⁵ Prema nekim od tih izmjena, koje su izravno vezane za područje ZV-a, novi GUP ne bi propisivao nikakva ograničenja za građenje na tom području i tako bi dao „pravni okvir za sve ono što se s arapskim investitorom planirana prostoru Velesajma i Hipodroma.“²⁶⁶ Javna je rasprava bila zakazana za kolovoz 2019. godine, a zbog „mobilizacije udruga i brojnih kvartovskih građanskih inicijativa, pristiglo je rekordnih 31 000 primjedbi na sadržaj“, zbog čega je GUP na raspravu u Gradsku skupštinu došao nekoliko mjeseci kasnije. U međuvremenu su organizirani brojni prosvjedi, „što je kulminiralo u veljači, uoči donošenja odluke u Skupštini, velikim prosvjedom na Trgu bana Jelačića gdje se okupilo 20.000 ljudi.“²⁶⁷ Gradska skupština u konačnici izmjene GUP-a nije prihvatila, a budući da su one bile preduvjet za realizaciju projekta *Zagrebački Manhattan*, projekt je službeno napušten u listopadu 2020. godine.²⁶⁸ Kao što je spomenuto u radu, za zaštitu i percepciju (modernističke) baštine izuzetno su važni lokalna zajednica i stručnjaci, međutim u primjerima prikazanih projekata iz 2015. i 2019. godine, vidljiva je uloga i moć ostalih aktera u javnom prostoru – političkih i ekonomskih. Kako bi se stekao dublji uvid u odnos prema modernističkoj baštini i prostoru ZV-a u drugom dijelu istraživanja primijenjen je sociološki

²⁶⁴ DAZ, *Prve skice Zagrebačkog Manhattana?*, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/prve-skice-zagrebackog-manhattana.4898.html> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶⁵ Dobrić Žaja Suzana, *Protuzakonita demontaža Velesajma i Hipodroma*, <https://www.h-alter.org/vijesti/protuzakonita-demontaza-velesajma-i-hipodroma> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶⁶ *Ibid.*

²⁶⁷ Zelena akcija, *Pao je Zagrebački Manhattan, past će i Bandić!*, <https://zelena-akcija.hr/hr/opcenito/priopcenja/pao-je-zagrebacki-manhattan-past-ce-i-bandic> (pregledano 5. veljače 2021.)

²⁶⁸ *Ibid.*

pristup te je proveden niz intervjua sa stručnjacima. U nastavku su prikazani teorijski okvir ovog segmenta istraživanja ZV-a i rezultati intervjua.

6. VREDNOVANJE MODERNISTIČKE BAŠTINE NA PRIMJERU SKLOPA ZAGREBAČKOG VELESAJMA – INTERVJUI SA STRUČNJACIMA

6. 1. Sociološki pristup i koncept prostora

Polazište drugog dijela istraživanja je sociološko definiranje prostora, prema kojem se prostor ne promatra isključivo kao geografska kategorija, već kao dinamična struktura. Tako prostor shvaća sociologinja Martina Löw smatrajući da poimanje prostora kao mjesta ili teritorija ne uzima u obzir kompleksne društvene procese koji taj prostor oblikuju pa ne može ni „prikazati veze između različitih aspekata oblikovanja“ prostora. Prostor se „doživljava kao nešto već poznato“ pa se važnost ne pridaje ni individualnim aspektima procesa kroz koje se prostori razvijaju ili reproduciraju.²⁶⁹ Ona tako prostor definira kao uređivanje odnosa živih bića i društvenih dobara, koji se oblikuje dvama procesima koji se analitički razlikuju: oprostorenje (*spacing*) i operacija sinteze (*synthesis*).²⁷⁰ Pri tome se oprostorenje odnosi na razmještanje „društvenih dobara ili ljudi ili na pozicioniranje oznaka koje su primarno simboličke kako bi identificirali dobra ili ljude kao takve (primjerice ulični znakovi ili pristupanje ili napuštanje zajednice).“²⁷¹ Sinteza se odnosi na percepciju, imaginaciju i pamćenje koje vezuje dobra i ljude uz prostore (taj proces moguć je i kao operacija sinteze bez vezanja uz prethodni proces oprostoriivanja).²⁷² Iako se razlikuju kao analitičke kategorije, oprostorenje i sinteza su simultani procesi – „oprostorenje je nemoguće bez sinteze, bez simultanog povezivanja okolnih društvenih dobara i ljudi u oblikovanju prostora.“²⁷³

Ideju o društvenoj proizvodnji prostora razrađuje i geograf Edward W. Soja: „oblikovanje kapitalističke prostornosti ne događa se jednom i zauvijek. Prostorna matrica mora neprestano jačati i rekonstruirati se kada je potrebno - odnosno, prostornost mora biti društveno proizvedena i taj proces reprodukcije kontinuirani je izvor konflikata i kriza.“²⁷⁴ Ključan koncept koji donosi u knjizi *Postmodern Geographies: the reassertion of space in critical social theory* je društveno-prostorna dijalektika koja se temelji na novom shvaćanju prostornosti - „generativni izvor za materijalističko tumačenje prostornosti je priznanje da je prostornost društveno proizvedena i da kao i društvo samo, postoji u oba suštinska oblika (konkretne prostornosti) i kao skup odnosa između pojedinaca i skupina“, prema čemu je

²⁶⁹ Löw, 2016: 4.

²⁷⁰ *Ibid.*

²⁷¹ *Ibid.*, 134.

²⁷² *Ibid.*

²⁷³ *Ibid.*, 135.

²⁷⁴ Soja, 1989., 129.

prostornost onda „utjelovljenje i medij samog društvenog života.“²⁷⁵ Društveno-prostornoj dijalektici kasnije dodaje i povijesnu dimenziju pa prema tome (transdisciplinarnost: geografija, povijest i sociologija) definira tri vrste prostora. „Prvi prostor (*first space*) je konkretna materijalnost prostornih oblika, drugi prostor (*second space*) odnosi se na ideje o prostoru mišljene reprezentacije ljudske prostornosti u mentalnim ili kognitivnim formama, a treći je prostor (*third space*) poseban način kritičke prostorne svijesti koja nastaje rebalansiranjem trijalektike prostornosti-povijesnosti-društvenosti, odnosno predstavlja stvarno i zamišljeno (*real and imagined*).“²⁷⁶

Za ovo istraživanje važan je i koncept prostora kao odraza društvenih odnosa, čime se, između ostalih, bavio Pierre Bourdieu. Bourdieu je razlikovao koncepte fizičkog i društvenog prostora. O odnosu društvenog i fizičkog prostora, Bourdieu piše da je „društveni prostor nevidljivi skup odnosa koji sam sebe nastoji prenijeti na izravan ili manje izravan način u fizički prostor u obliku određenog raspodjela razmještaja aktera i svojstava (npr. suprotnosti između središta grada i suburbija).“ Ovo bi značilo da se sve pretpostavljene razlike u fizičkom prostoru mogu pronaći u prisvojenom društvenom prostoru (*reified social space / appropriated social space*). No, prostor nije samo običan odraz društva, prostor sudjeluje u potpunosti u strukturiranju habitusa i reproduciranju suprotnosti bogati/siromašni, ruralno/urbano, gradsko/provincijalno itd.²⁷⁷ Dakle, Bourdieu povezuje fizički prostor s pojmom *habitusa* pri čemu „naglašava da klasna pozicija (pozicija unutar društvenog prostora) utječe na oblikovanje prostora.“²⁷⁸

Kako prostor Bourdieu „shvaća kao svojevrsnu 'kalcifikaciju' različitih društvenih položaja i nejednakosti koje su posljedica razlika među pojedincima u posjedovanju kapitala, prvenstveno ekonomskog i kulturnog“²⁷⁹ postavlja se pitanje koje su to vrste aktera koje sudjeluju u oblikovanju urbanog prostora koji je predmet ovog istraživanja. Rezultati istraživanja Jelene Zlatar Gamberožić pokazuju kako se na područje grada Zagreba može primijeniti Bassandova tipologija aktera, pri čemu se razlikuju politički, ekonomski, stručni i civilni akteri, uz prepoznavanje tri nove vrste aktera (poduzetnici, nevladine organizacije i banke). Ekonomski akteri su: predstavnici industrijskih poduzeća i vlasnici gradskog zemljišta, banke, individualni poduzetnici, korporacije i njihovi predstavnici, *developer*,

²⁷⁵ Minca, 2008., 139.

²⁷⁶ Čaldarović, Šarinić, 2015., 157.

²⁷⁷ *Ibid.*

²⁷⁸ *Ibid.*, 154.

²⁷⁹ Čaldarović, Šarinić, 2015., 97.

politički akteri su: politički lideri, političke stranke i njihovi predstavnici, akteri države, akteri jačih poduzeća sa snažnijim političkim utjecajem, pod stručnim akterima podrazumijevaju se: arhitekti, urbanisti, inženjeri, povjesničari umjetnosti, ekonomisti, etnolozi, antropolozi, sociolozi i svi ostali stručnjaci za prostor, a civilnim se akterima smatraju: a) stanovnici/korisnici/građani koji se identificiraju prema društvenoj poziciji, stilu života, starosti, obrazovanju i b) civilne organizacije NVO.²⁸⁰ „U hijerarhiji moći (Bassand i dr. 2011.) ekonomski su akteri inicijatori promjena u prostoru i predvode ih. Slijede ih politički akteri, s obzirom na to prate li ili osporavaju odluke ekonomskih aktera (...) Stručni akteri (...) suprotno mnogim mišljenjima, samo podupiru određene političke i ekonomske odluke. Premda imaju znanje o urbanom razvoju i okolišu, što bi im moglo dati potrebnu autonomiju i moć, oni su najčešće samo glasnogovornici ekonomske i političke moći. Na posljednjem mjestu hijerarhijske ljestvice su, kao što je karakteristično, civilni akteri, sami korisnici prostora – stanovnici i građani (...) uloge civilnih aktera vrlo su nepredvidljive i vrlo varijabilne. One se protežu od potpune indiferentnosti do entuzijazma, pasivnog pristupa (usprkos nezadovoljstvu) do javnog protesta.“²⁸¹

6. 2. Metodologija i ciljevi istraživanja provedenog metodom intervjua

Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranog intervjua. Provedeno je ukupno sedam intervjua sa stručnjacima u području arhitekture, povijesti umjetnosti, sociologije, etnologije, krajobrazne arhitekture i agroekologije. Sudionici su odabrani na temelju svog stručnog rada kroz koji su se bavili temama urbanističkog razvoja grada Zagreba, Zagrebačkog Velesajma te očuvanja modernističke baštine i urbanog aktivizma. Cilj istraživanja bio je propitati vrednovanje modernističke baštine (u odnosu na ostala povijesno-umjetnička razdoblja), poimanje vrijednosti sklopa ZV-a i njegov zaštićeni status te revitalizacijski potencijal sklopa. Također, cilj je bio prikazati uloge različitih aktera – civilnih, stručnih, političkih i ekonomskih na području zaštite i prenamjene modernističke baštine i planiranja grada. Međutim, ograničenje istraživanja jest da u intervjue nisu neposredno uključene i ostale vrste aktera.

Osnovna teorijska pretpostavka koja se nastojala ispitati jest da modernistička baština nije vrednovana u jednakoj mjeri kao i baština iz ranijih razdoblja. Vezano uz glavnu temu istraživanja, sklop ZV-a, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja: Koje se vrijednosti

²⁸⁰ Zlatar, 2013., 81.

²⁸¹ *Ibid.*, 82-83.

prepoznaju u sklopu ZV-a (povijesne, simboličke, umjetničke, arhitektonske, prostorne...)?
Koja je budućnost sklopa ZV-a i koju ulogu u tome ima participacija navedenih aktera?

Istraživanje je prijavljeno i dobilo je odobrenje Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 26. svibnja 2020. godine. Sudionici su bili upoznati s ciljevima i uvjetima istraživanja koji su opisani u informiranom pristanku (prilog 2). Ponuđena je mogućnost odabira načina na koji će se sudjelovati u istraživanju²⁸² – putem neke od internetskih platformi koje omogućavaju snimanje ili odgovaranjem na poslana pitanja u pisanoj formi. Sudionici (prilog 3.) su bili regrutirani preko osobnih kontakata autorice diplomskog rada, mentora i komentorice. Intervjui su se provodili od ožujka do svibnja 2021. godine.

6. 3. Rezultati i interpretacija rezultata istraživanja

Rezultati istraživanja prikazani su u nastavku i to primarno kroz tri teme intervjua: vrednovanje modernističke baštine u Hrvatskoj i gradu Zagrebu, povijesno značenje i vrijednosti Zagrebačkog Velesajma te budućnost sklopa Zagrebačkog Velesajma.

6. 3. 1. Vrednovanje modernističke baštine u Hrvatskoj i u Zagrebu

Prema odgovorima sudionika, može se zaključiti kako struka koja je povezana za zaštitom baštine (arhitekti, povjesničari umjetnosti) uglavnom prepoznaje i cijeni arhitekturu 20. stoljeća, iako pojedini sudionici ističu kako postoje razlike u prepoznavanju arhitekture prve polovice 20. stoljeća koja je bila prepoznata i u Jugoslaviji te druge polovice 20. stoljeća. Vrednovanje arhitekture druge polovice dvadesetog stoljeća kompleksnije je (pojedini se zaključci odnose i na baštinu općenito) tiče se stanja i organizacije povezanih struka i političkog nasljeđa devedesetih godina te percepcije aktera i njihovih odnosa moći.

Smatram da je situacija sa zaštitom novije baštine, pa tako i one modernističke kompleksna, pogotovo kada govorimo o razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Ove probleme povezujem sa stanjem struke općenito, s brojem zaposlenih u službama zaštite kao i brojem zaposlenih stručnjaka koji se bave tim razdobljem. No jednako važnim smatram i političko nasljeđe devedesetih koje je umnogome oblikovalo dominantni diskurs i odluke o istraživanju i financiranju modernističke baštine.

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

²⁸² Istraživanje se provodilo na ova dva načina zbog novonastalih okolnosti slijed širenja pandemije virusa COVID-19.

Vrednovanje kompleksnijim čini i trenutna organizacija službe zaštite, na što se osvrće Zlatko Jurić:

Služba zaštite pokušava djelovati koliko može u postojećim uvjetima i oni stvarno nastoje zaštititi najbolje primjerke arhitekture modernizma, ali generalni je problem što službu zaštite treba temeljito reorganizirati. Najbolji vam je primjer Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu koji ne smije biti unutar Gradskog poglavarstva, on bi morao djelovati unutar, uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture. Ministarstvo kulture je republička služba, oni djeluju na čitavom teritoriju i oni moraju imati takav autoritet da mogu nadglasati lokalne političare. Zato je potrebno temeljito promijeniti zakonodavstvo, da se mogu suprotstaviti lokalnim političarima i gradonačelnicima koji se ponašaju kao hajduci i rade što god hoće nad baštinom.

(Zlatko Jurić, arhitekt)

Sudionici ističu kako je i sam status zaštite relativan – budući da ne postoje jasno definirane procedure odnošenja prema tim građevinama koje bi bile u skladu s njihovim statusom, brojne građevine svojim stanjem ne odaju status zaštite koji im je dodijeljen.

(...) javne i privatne građevine nastale u tom vremenu, okvirno 1875-1990, načelno smatraju baštinom, ali s vrlo relativnim odnosom nadležnih službi (državnih, lokalnih) prema toj baštini. O tome zorno govori i stanje većeg broja tih građevina, napose i onih u sklopu Zagrebačkog Velesajma koja su tema ovog istraživanja. Jasni kriteriji zaštite postoje samo načelno, a empirijski je lako moguće utvrditi da se isti napuštaju kada postoji interes prema građevini ili građevnom kompleksu drukčiji od javnog.

(Feđa Vukić, povjesničar umjetnosti i teoretičar dizajna)

Uz zaštitu i vrednovanje modernističke baštine, vežu se i problemi korištenja i vlasništva, odnosno, dio građevina se i dalje koristi što se posebice odražava na stambene objekte budući da se u zaštićenim građevinama živi. Pri tome, financiranje održavanja nije jasno određeno, odnosno, nejasno je tko preuzima odgovornost – stanari suvlasnici, gradske službe (odnosno Grad) ili Ministarstvo kulture i medija.

(...) moramo se kao društvo dogovoriti kako ćemo financirati održavanje baštine. Lako ćemo se dogovoriti oko crkava, lako ćemo se dogovoriti oko sveučilišnih knjižnica, to je relativno jednostavna logika, ali problem je s višestambenim zgradama, od kojih su neke kapitalna arhitektonska djela, koja su sada u vlasništvu suvlasnika i onda počinju golemi problemi.

(Zlatko Jurić, arhitekt)

Sukladno Bassandovom definiranju civilnih aktera, čije su uloge „nepredvidljive i varijabilne“, pojedini sudionici intervjua ističu pozitivne primjere djelovanja koji su doveli do konkretnih akcija (primjerice Vitićev šareni neboder u Laginjinoj ulici u Zagrebu, na koji se osvrće četvero sudionika) ili akcija koje su utjecale na dobivanje statusa zaštite i reafirmacije modernističke baštine, čime se izražavaju potencijali djelovanja civilnih i stručnih aktera u sprezi.

Civilni su akteri, zajedno sa stručnima, svjesni povremenih devastacija ili nevođenja brige i nerevitaliziranja tih dijelova grada i građevina te se u tom smislu ostvaruju različite akcije koje se protive intervencijama u prostor tih građevina i zgrada. (...) Također, skupina stručnjaka bi trebala znanje o vrijednosti neke arhitektonske važnosti prenijeti i na ostatak građana, tj. trebala bi postojati specifična edukacija o prepoznavanju modernističke baštine i njene vrijednosti.

(Jelena Zlatar Gamberožić, sociologinja)

Šareni neboder u Laginjinoj je obnovljen, Talijanski paviljon na Velesajmu nije, pa to u bitnijoj mjeri ovisi i o angažmanu kulturne javnosti, kao vidu pritiska. Izgradnja svijesti je ključna za pomake. Imam i osobni primjer. Kada sam pokrenuo inicijativu da se kulturnim dobrom proglasi park skulptura Željezare Sisak, u tome gradu peticiju nije htio potpisati gotovo nitko. Danas te skulpture imaju status kulturnog dobra, dijelom su obnovljene i dio su službene reprezentacije grada. Ključan je, dakle, bio (višegodišnji) proces afirmacije. Isto je primjenjivo na sve slučajeve.

(Saša Šimpraga, arhitekt i urbani aktivist)

S druge strane, pojedini sudionici smatraju kako civilni akteri imaju pasivan pristup i pokazuju indiferentan stav prema baštini. Vezano uz percepciju političkih i ekonomskih aktera, sudionici smatraju kako se uglavnom na prvo mjesto stavljaju privatni interesi, odnosno profiti zbog čega se često modernističke građevine ne održavaju kako bi se pod izlikom dotrajalosti mogle srušiti, a zemljište iskoristiti za novogradnju.

Opća populacija, svi koji nisu povjesničari umjetnosti i arhitekti arhitekturu doživljavaju isključivo kao nekretninu i ništa drugo. Arhitektura je za njih djelatnost koja proizvodi nekretnine i zgrade tog razdoblja su isključivo nekretnine i ništa drugo.

(Zlatko Jurić, arhitekt)

Međutim, ono što je realniji problem jest pritisak građevinskog lobija i krupnog kapitala da se rušenjem modernističkih zgrada (koje se dakle percipiraju kao ružne, neugodne za život, od

loših materijala i sl.) oslobodi teren za nove objekte. Ovo je posebno razarajuće na obali na kojoj su uništena vrhunska djela hotelske arhitekture vremena (spomenimo samo Haludovo). No ovo je opet povezano s politikom, klijentizmom i korupcijom. Objekti koji su zaštićeni tako nemaju garanciju da će se zaista i štititi – prepušteni da propadaju postaju teret, kao recimo oni neki moteli na obali koji stoje „zaštićeni“ i izvan funkcije, s daskama umjesto prozora.

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

6. 3. 2. Vrijednosti sklopa Zagrebačkog Velesajma

Svi sudionici se slažu da sklop ZV-a ima višeznačnu vrijednost. Prvenstveno, ističu kako je zahvaljujući izgradnji ZV-a na desnoj obali Save okolnom području omogućen razvoj i urbanizacija, odnosno da je ZV omogućio gradu „prelazak“ preko Save.

Institucija ZV, a prije Zagrebački zbor, jedna je od ključnih u razvoju ideje grada Zagreba tijekom dvadesetog stoljeća, u svim svojim fazama razvoja na adresama Sajmište, Savska ulica i konačno aktualna Avenija Dubrovnik. U svakoj od etapa razvoja današnji ZV je bio snažan generator razvoja grada.

(Feđa Vukić, povjesničar umjetnosti i teoretičar dizajna)

Unatoč tome, pojedini sudionici naglašavaju kako se radilo o prvenstveno političkoj odluci, koja je naišla na kritike zbog „preskakanja“ dijelova grada što i u suvremenom Zagrebu predstavlja problem (misli se na gradsku četvrt Trnje). Bez obzira na to, danas se ZV-u pripisuju izrazite prostorne vrijednosti – blizu je rijeci, okružen zelenilom i novozagrebačkim kvartovima u čemu se prepoznaje potencijal za budućnost.

Prostorno je velesajam iznimno mjesto. Blizu je rijeke, okružen stanarima Novog Zagreba, tako da zadovoljava visoke prostorne kvalitete. Sada je to slabo ili malo iskorišten prostor i možda je dobro da je pod visokom zaštitom dok ne dođe do nekakvog integralnog plana što s njim.

(Tomislav Pletenac, etnolog i muzeolog)

Također, ističu simboličnu i povijesnu vrijednost ZV-a koja se očituje i u samom datumu otvaranja, ali i u ulozi koju je ZV imao u hladnoratovskom nadmetanju.

Činjenica da je Velesajam na sadašnjoj lokaciji otvoren 7. rujna, na isti datum kada je 1850. Zagreb ujedinjen u moderni grad, s jedne strane ukazuje na simboličku važnost takvog iskoraka, a s druge, kako je vrijeme i pokazalo, bio je to jedan od najjačih impulsa izgradnje novog grada južno od Save.

(Saša Šimpraga, arhitekt i urbani aktivist)

S druge strane, Zagrebački je velesajam postalo mjesto na kojem su se dodirivale ekonomije koje su inače slabo međusobno kontaktirale, socijalistička ekonomija i liberalna. Zato je velesajam i dokument hladnoratovski podijeljenog svijeta i mjesta tadašnje SFRJ u tom političkom, ekonomskom i geostrateškom prostoru.

(Tomislav Pletenac, etnolog i muzeolog)

Osim toga, ZV predstavljao je mjesto inovacija što je najviše doprinijelo životima građana, za koje je ZV bio prvi susret s najnovijim tehnološkim postignućima koja su nagoviještala budućnost što je potaknulo proces modernizacije društva pa je tako izraženo i kulturno značenje ZV-a.

Za stanovnike Zagreba i Jugoslavije ovo je bio poligon/vježbanje paradigme napretka i modernizacije (što ćemo moći/znati/trebatu u budućnosti, kako moderno živjeti i koja su kućanska pomagala dostupna, koja su najnovija dostignuća u gradnji, strojevima i sl.), upoznavanje drugih i drugačijih te svojevrsno vježbanje tolerancije i kozmopolitizma (redovit dolazak cijenjenih gostiju iz afričkih, karipskih, azijskih zemalja senzibilizira javnost te smo u to vrijeme bili puno rasno snošljiviji, a afrički i bliskoistočni studenti najnormalnije studiraju u Zagrebu).

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

Odraz svega spomenutog su sačuvani paviljoni, od kojih se nekima od njih pripisuju izrazite arhitektonske kvalitete pa se tako u intervjuima najčešće ističu Vitićev paviljon, Paviljon Mašinogradnje i Talijanski paviljon. S obzirom na površinu ZV-a, sklop se može doživljavati kao mali grad zbog čega se ističe i važnost promenada, odnosno kvalitetan javni prostor koji je dodatno obogaćen skulpturama i zelenilom. Međutim, održavanje sklopa u cjelini, stručnjaci ocjenjuju negativno što se veže i uz sam status zaštite.

Zbog takvih političkih i ekonomskih odnosa Zagrebački velesajam je postao i prostor arhitektonskih rješenja koje je tadašnja država mogla ponuditi, na neki način sami paviljoni dokument su stanja arhitektonske struke u to vrijeme, ali i načina na koje su se pojedine zemlje oblikovale svoj prostorno-vizualni identitet.

(Tomislav Pletenac, etnolog i muzeolog)

Posebne vrijednosti sklopa: urbanizam, arhitektura nekih paviljona, park skulptura, hortikulturno uređenje, povijesni značaj. (...) Na očigled se vidi da su materijali u lošem stanju jer nisu održavani.

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

Taj prostor je možda i imao nekakvu, ovaj, svoju umjetničku vrijednost, krajobraznu vrijednost, ali nikad, od početka, nije valoriziran (...) taj prostor je tako jednostavno postao nekakva, možemo ajde slobodno reći, neuređena šuma.

(Ivica Kisić, agroekolog)

ZV-u je zbog prepoznatih vrijednosti dodijeljen najviši stupanj zaštite A, kojeg većina sudionika smatra opravdanim, ali nevidljivim u odnosu na stanje sklopa. Postavlja se i pitanje što se zapravo tim statusom čuva, što dovodi po problema spomenutih u prethodnoj temi. Osim toga, kao što je i ranije spomenuto, ističe se i relativnost statusa zaštite što je vidljivo i u primjeru sklopa ZV-a.

U slučaju Velesajma, formalni status pojedinih objekata nije utjecao na to da oni budu primjereno tretirani, ali ih je vjerojatno u nekoj mjeri spasio i gore sudbine.

(Saša Šimpraga, arhitekt i urbani aktivist)

Tu se postavlja pitanje što čuvamo ako čuvamo urbanizam te koja bi funkcija mogla doći u taj sklop, a da ima smisla. Koliko se sjećam samo je 9 paviljona zaštićeno tako da teoretski postoji mogućnost da se sačuvaju „ulice“ a na mjestima nezaštićenih paviljona izgradi nešto skroz drugačije. Tako da bih rekla da je to zaštita bez smisla i ideje jer grad nije muzej + mislim da je naivno vjerovati da sve možemo i trebamo zaštititi.

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

O stupnju zaštite nema potrebe uopće raspravljati jer je Grad Zagreb tijekom protekla dva desetljeća višestruko pokazao da su ti stupnjevi relativni, odnosno da postoje kao forma kojoj se s lakoćom odriče legislativni i funkcionalni smisao (re: projekt „Zagrebački Manhattan“).

(Feđa Vukić, povjesničar umjetnosti i teoretičar dizajna)

Govoreći o vrijednostima koje treba sačuvati u slučaju intervencija u sklop, naglašava se važnost očuvanja kvalitetnog javnog prostora, urbanističke matrice i zelenila:

Važno je očuvati i spomeničke i ambijentalne vrijednosti Velesajma, kao i kvalitetan javni prostor no, bojim se da se u tom smislu ne trebamo nadati razvoju događaja koji bi bio optimalan za prezervaciju ili obnovu u kojoj bi se te vrijednosti očuvale.

(Jelena Zlatar Gamberožić, sociologinja, osvrće se na snažan utjecaj političkih i ekonomskih aktera)

U prostor je poželjno intervenirati, a dio hala se može komotno srušiti. Bitno je čuvati osnovnu urbanističku matricu, u prvome redu središnju promenu.

(Saša Šimpraga, arhitekt i urbani aktivist)

Da li će to biti poslovno-privredni objekti, zgrade do deset, pet katova, sedam katova najviše, ali bi ipak ja gro te površine ostavio za zeleno korištenje (...) da ljudi mogu koristiti za šetnicu ili za odlazak u prirodu.

(Ivica Kisić, agroekolog)

Vezano uz zaštitu paviljona, Zlatko Jurić smatra da bi trebalo očuvati:

Kod svih paviljona bi trebalo sačuvati arhitektonsku kompoziciju (volumen zgrade, nosivu konstrukciju, geometriju pročelja). Ako je potrebno zamijeniti pojedine elemente zbog dotrajalosti tada bi trebalo intervenirati s istim materijalom, oblikovanjem i položajem na pročelju ili arhitektonskoj kompoziciji.

(Zlatko Jurić, arhitekt)

6. 3. 3. Budućnost sklopa Zagrebačkog Velesajma

Vezano uz dosadašnje planove za revitalizaciju sklopa ZV-a, svi sudionici smatraju da je projekt *Zagrebački Manhattan* primjer lošeg upravljanja i urbanog planiranja. Također, Saša Šimpraga napominje i problem troškova vezanih uz projekt:

Grad je od „Manhattana“ i službeno odustao. Ono što je tu uputno osvijestiti je koliko je resursa i vremena potrošeno na taj za Zagreb štetni projekt. Pritom je uloga gradskih stručnih službi sramotna (...)

(Saša Šimpraga, arhitekt i urbani aktivist)

Sudionici se uglavnom slažu da bi se za odgovarajući plan revitalizacije mogao uslijediti tek nakon promjene sustava vrijednosti – koji bi važnost ZV-a i javni interes stavili na prvo mjesto, ispred financijske koristi za ekonomske i političke aktere. Svi sudionici zalažu se za interdisciplinarni pristup i značajniju participaciju stručnih i civilnih aktera u procesu donošenja odluka općenito pa tako i na primjeru ZV-a. Potencijalni bi scenarij trebao zadržati vrijedne paviljone uz novu izgradnju s naglaskom na javno dobro i korist stanovnika Novog Zagreba, ali i grada u cjelini. Također, pojedini sudionici ističu kako je za revitalizaciju sklopa nužna detaljna studija i istraživanje s ciljem kontekstualizacije ZV-a.

Mislim da revitalizacija neće biti uopće moguća niti zamisliva bez promjene sustava vrijednosti (o čemu će naravno ovisiti kriteriji za revitalizaciju). Ako se to ne dogodi, kao najizgledniji scenarij vidim neko polurješenje sa sačuvanom Mašinogradnjom, Talijanskim i

Kineskim paviljonima, dok će ostatak kompleksa doživjeti neku izgradnju, pregradnju i rušenje.

(Lana Lovrenčić, povjesničarka umjetnosti i filozofkinja)

Optimalan scenarij bi uključivao i optimalnu ravnotežu aktera - političkih, ekonomskih, stručnih i civilnih) s tim da bi civilni akteri u suradnji sa stručnima imali najvažniju ulogu, dok bi politički kao i investitori trebali biti stavljeni u drugi plan ovisno o kapacitetima prostora (carrying capacity) i svim ostalim prostornim odrednicama iz pozicije različitih struka (arhitekata, povjesničara umjetnosti, sociologa, demografa, geografa itd.)

(Jelena Zlatar Gamberožić, sociologinja)

Jedini način da se kompleks aktualnog ZV zaštiti od propadanja i, s tim u vezi, od degradacije i funkcionalnog rušenja u svrhu neprimjerene gradnje (a što je zasigurno još uvijek agenda gradske uprave) jest da se postigne konsenzus oko javnog smisla čitavog prostora koji je danas središnji gradski prostor pa utoliko i atraktivan za investicijsko-graditeljske akcije. Konsenzus bi trebalo utemeljiti na javnoj svijesti o povijesnom značenju i suvremenom smislu kompleksa, o čemu, nažalost, do danas ne postoji kvalificirana sveobuhvatna studija s interpretacijom konteksta. Takav bi konsenzus potom mogao poslužiti iz izradu kvalitetnog programa javno-privatnog partnerstva, u kojem bi se uravnotežila zaštita arhitektonski vrijednih objekata i nova gradnja, primarno u svrhu stvaranja objekata i sadržaja javnog standarda.

(Feđa Vukić, povjesničar umjetnosti i teoretičar dizajna)

Tomislav Pletenac daje konkretan prijedlog nove namjene nekog od paviljona:

U smislu baštine sigurno je važno zadržati neke paviljone i dati im novu funkciju. Svakako mi se čini optimalnim jedan muzej, koji bi bio dio Muzeja grada Zagreba, koji bi s jedne strane imao zadatak očuvanja sjećanja na prelazak Zagreba preko Save, stvaranje novog grada u produžetku i dokumentaciju same uloge i povijesti velesajma. No, muzeološka koncepcija mora ići i korak dalje te svakako ne bi trebao biti poput obližnjeg MSU-a već u potpunosti otvoren participaciji građana, posebno iz susjedstava. Da bi otvorio svoje potencijale svakako mu je potreban pješačko-biciklistički most (barem jedan). Nakon tih intervencija moguće je promisliti što s ostatkom prostora, uglavnom potrebno ga je otvoriti i dovesti ljude, napraviti u prvom potezu atraktivno mjesto na kojeg će građani rado dolaziti provoditi slobodno vrijeme što se uostalom dogodilo s Bundekom. Taj prostor prvo treba dati da zaživi na nov način, pa tek onda kad dobije svoj novi semantički potencijal razvijati moguće strategije.

(Tomislav Pletenac, etnolog i muzeolog)

7. RASPRAVA O REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje povijesnog razvoja ZV-a pokazalo je višestruki utjecaj preseljenja ZV-a na desnu obalu Save na različite segmente društva u prošlosti i sadašnjosti. Sklop ZV-a bio je svojevrsni odraz jugoslavenske pozicije na globalnoj razini – u prvim godinama djelovanja na novoj lokaciji služio je kao poligon za odmjeravanje snaga između hladnoratovskih velesila te kasnije i kao mjesto predstavljanja zemalja Nesvrstanih, čime se ukazuje na međublokovsku poziciju Jugoslavije. Izgradnja sklopa te veličine za vrijeme izgradnje novog centra u današnjoj Vukovarskoj ulici govori o snažnoj političkoj motivaciji za realizaciju projekta čime se osiguravaju financijska sredstva. Na razini tadašnjeg društva, „svijet u malom“ predstavljao je svojevrsni pogled izvan granica države uz informiranje o tome kako će život u budućnost izgledati. U tom smislu, važne su i opisane izložbe *Porodica i domaćinstvo* što se uz spomenuto treba tumačiti u kontekstu tzv. druge modernizacije (vidi poglavlje 3. 1. 2.) koju prema sociologu Ivanu Rogiću, obilježava stvaranje radničke klase. U urbanističkom smislu, ZV jedan je od prvih većih sklopova na desnoj obali Save koji je privlačio veliki broj ljudi u taj dio Zagreba čime se dijelovi grada povezuju uz urbanizaciju okolnog područja koja je uslijedila. Paviljoni koji su sačuvani kao svjedočanstvo spomenutih događaja, važni su i jer predstavljaju izraz suvremene arhitekture, uz napredna konstrukcijska rješenja domaćih stručnjaka (arhitekata i inženjera) koja su dokaz njihova talenta i obrazovanja zahvaljujući čemu paviljoni mogu „stajati uz bok“ onodobnim svjetskim ostvarenjima. Također, treba ponovno istaknuti i važnost javnog prostora – promenada, zelenila i parka skulptura (sadrži radova značajnih hrvatskih umjetnika Vojina Bakića, Šime Vulasa, Mile Kumbatović i dr.) koji se nalaze u sklopu i utječu na cjelovitost njegova doživljavanja. S navedenim se slažu i svi intervjuirani stručnjaci, koji smatraju da je sklop ZV-a zahvaljujući upravo tim vrijednostima zaštićena kulturna baština. Međutim, sukladno smanjivanju intenziteta aktivnosti na području sklopa od sedamdesetih godina nadalje, mijenja se i percepcija samoga sklopa koji gubi na važnosti što potvrđuje koncept da je prostor društveno proizveden. Spomenute se vrijednosti sklopu ZV-a priznaju statusom zaštite, što je povezano s problematikom vrednovanja modernističke baštine kao takve. U diplomskom radu opisano je kako je buđenje svijesti o vrednovanju modernističke baštine novijeg datuma, pri čemu je važno napomenuti kako se ono razlikuje kod različitih grupa aktera. Zbog toga se osnovna teorijska pretpostavka kvalitativnog istraživanja pokazala djelomično točnom. Razlozi tome su brojni, međusobno se isprepliću, a neki od njih odnose se i na baštinu iz ranijih razdoblja – svi se u konačnici svode na nejednaku raspodjelu moći između aktera u procesu donošenja odluka. U tome je izrazito važna percepcija građevina iz tog razdoblja kod svake skupine

aktera. U svakom slučaju, čini se kako su istraživanja i teorijski rad arhitekata, povjesničara umjetnosti i ostalih stručnjaka unazad pedesetak godina imali utjecaj na značajnije prepoznavanje modernističke baštine među strukom, posebice arhitekture prve polovice 20. stoljeća. Međutim, stručni akteri koji prepoznaju vrijednosti pojedinih građevina, posebice oni koji rade u službi zaštite, imaju moć dodjeljivanja statusa, ali ne i mogućnost nadglasavanja projekata koje smatraju lošim za zaštitu baštine na temelju znanstvenih kriterija i vlastite stručnosti. Međutim, kao što su pojedini sugovornici istaknuli, moguće su i diskrepancije u stavovima pojedinih stručnjaka u procjeni vrijednosti modernističke baštine koji utječu na opću percepciju. U slučaju kada pojedini stručni akteri prepoznaju određene vrijednosti građevine koja nije pod zaštitom nadležnog ministarstva, najčešće djeluju u javnom prostoru s civilnim akterima kroz različite peticije, apele, edukacije, čak i proteste kako bi ukazali na vrijednost pojedinih objekata. Pokazuje se kako civilni akteri, uz stručne, upornošću mogu postići rezultate koji imaju povoljan ishod za baštinu – dobivanje statusa zaštite, konkretne akcije koje dovode do obnove poput prikupljanja sredstava i sl. Međutim, među civilnim akterima još nije došlo do većinskog prepoznavanja vrijednosti, zbog čega se građevine (kao što je istaknula Lana Lovrenčić) smatraju ružnima, nesigurnima, nekvalitetnima što je povezano i sa sustavnim (ne)održavanjem građevina. Propadanje građevina ponovno se veže uz zakone, koji ne definiraju tko ima zadaću voditi brigu o održavanju materijala, a problem se povećava kada se primjerice radi o privatnim vlasnicima u stambenim zgradama. S tim je povezan još jedan mogući uzrok nedovoljnog prepoznavanja građevina modernizma – vremenski odmak od datuma izgradnje, odnosno, viđenje da vrijedno može biti samo ono što je staro, o čemu je bilo više riječi u prvom dijelu diplomskog rada. Što se tiče djelovanja političkih i ekonomskih aktera, ono je često povezano i usmjereno prema profitu i osobnim interesima. S time se slažu svi intervjuirani stručnjaci, koji smatraju da se tako zanemaruje javni interes i mišljenje stručnih i civilnih aktera, što nije vezano isključivo za baštinu nego i uz urbano planiranje. Govoreći o ZV-u, trenutno stanje ZV-a ne odražava vrijednosti koje se pridaju sklopu. Značajna arhitektonska ostvarenja Božidara Rašice, paviljon Mašinogradnje i paviljon DR Njemačke te Talijanski paviljon najviše odražavaju posljedice (ne)održavanja (vidi prilog 2). Za Rašičine paviljone barem je pronađena nova namjena što ostavlja nadu da će se sklopovi održavati pa i sačuvati, no Talijanski paviljon, unatoč postojećim prijedlozima i studijama, ostaje prazan što ubrzava proces njegova propadanja. Jedan od postojećih projekata (studio Fabrika) smještao je podružnicu tvrtke Infobip u ovaj prostor²⁸³, što bi zasigurno bio

²⁸³ Fabrika, *INFOBIP ZAGREB TALIJANSKI PAVILJON KONCEPT*, https://fabrika.hr/projekti/3d_vizualizacija.html (pregledano 24. travnja 2021.)

korak prema ponovnom uspostavljanju ZV-a kao vodećeg mjesta inovacija, što je uostalom bio i cilj spomenute studije iz 2015. godine. Budući da ne postoji više podataka o projektu, nisu jasni ni motivi za smještanje tvrtke u ovaj paviljon niti razlozi odustajanja. Još je jedna zanimljiva studija iz 2017. godine predlagala smještanje eko tržnice u Talijanski paviljon, što se, između ostalog temeljilo na istraživanju potreba stanovnika novozagrebačkih naselja.²⁸⁴ Međutim, u konačnici niti jedna od ideja nije zaživjela, a razloge tomu možemo tražiti u problematici vezanoj uz vrednovanje modernističke baštine spomenutoj na početku – doživljavanje građevine kao neisplative, skupe za prenamjenu i održavanje uz nedovoljnu moć zainteresiranih aktera u procesu odlučivanja koja je potrebna da bi se određena ideja ostvarila. Općenito vezano uz budućnost i revitalizaciju sklopa te spomenute projekte, potvrđuju se ranije iznesene teze o društvenom i fizičkom prostoru koje donosi Bourdieu, posebice na primjeru predlaganja projekta *Zagrebački Manhattan* čijom bi se realizacijom nejednakosti u društvenom prostoru jasno ocrtavale u fizičkom prostoru. Akteri koji posjeduju slične vrste kapitala međusobno su bolje povezani i imaju zajedničke interese, što bi se u slučaju ovog projekta odnosilo na profit. Tome su se suprotstavili stručni i civilni akteri kroz apele i proteste, što potvrđuje i Sojin koncept da je proces društvene proizvodnje prostornosti izvor društvenih sukoba i konflikata. Jednaka raspodjela moći u procesu donošenja odluka zasigurno bi imala utjecaj na smanjenje tih konflikata, što se potvrđuje kroz intervju. Intervjuirani stručnjaci se zalažu za participaciju svih aktera s posebnim naglaskom na civilne i stručne, pri čemu se ističe važnost interdisciplinarnog rada čije bi se djelovanje moglo objediniti u tzv. trećem prostoru (Soja), odnosno kroz kritički odnos prema stvarnom prostoru. Iako rezultati intervjua nisu doveli do zajedničkog zaključka o konkretnoj prenamjeni ZV-a, treba naglasiti kako se ključem za stvaranje optimalnog scenarija smatraju interdisciplinarnost i participacija svih aktera. Načini na koje se ZV sada koristi zasigurno su odraz potreba lokalnog stanovništva (sportsko-rekreacijski sadržaji primjerice) što može biti jedan smjer u promišljanju budućnosti sklopa. U budućem scenariju treba uzeti u obzir i edukacijski aspekt, odnosno, da je potrebno prenijeti znanje o važnosti koje je ZV imao kako bi se sklop i sačuvao. Prema tome, nužno je stvoriti okvir za suradnju između stručnjaka, civilnih aktera te političkih i ekonomskih aktera koji bi za cilj imao stvaranje kvalitetnih urbanih prostora u gradu pa tako i na području ZV-a.

²⁸⁴ Misli se na studiju: Luketina Katarina, et. al., *Prijedlog projekta održive obnove i prenamjene, ZAGREBAČKI VELESAJAM - PAVILJON 15*, <https://dokumen.tips/documents/zagreaoeki-velesajam-paviljon-15-2017-05-09-upravo-su-piramide-i-staklena-ovojnica.html> (pregledano 24. travnja 2021.)

8. ZAKLJUČAK

Sklop Zagrebačkog Velesajma zaštićena je kulturna baština zbog svoje povijesne važnosti u političko-ekonomskom smislu, urbanističke važnosti budući da se smatra generatorom razvoja okolnog područja, arhitektonsko-umjetničke važnosti jer predstavlja presjek onodobne arhitekture uz zanimljiv park skulptura i odnos zelenila te kvalitetan javni prostor. Međutim, neodržavanje sklopa dovodi do njegove degradacije, zbog čega se i mijenja odnos prema tom prostoru. Iz trenutnog korištenja sklopa, jasno je kako je potrebna jasna vizija o daljnjem razvijanju sklopa i o potencijalnim novim namjenama kojima treba prethoditi odgovarajuće vrednovanje. Dosadašnji prijedlozi – Zagrebački Velesajam kao inovativno središte te *Zagrebački Manhattan* prikazuju različite pristupe promišljanju o budućnosti sklopa, iako oba na neki način dolaze „od Grada“. Prva je studija izrađena od strane interdisciplinarnog tima i temelji se na različitim analizama sklopa Zagrebačkog Velesajma, ali i okolnog područja uz prikaz primjera dobrih praksi u inozemstvu. Ovom se studijom predviđalo očuvanje važnih paviljona. S druge strane, prijedlog *Zagrebačkog Manhattana* nastojao se ostvariti djelovanjem političkih i ekonomskih aktera, arhitektonskim projektom kojim bi se poništile spomenute baštinske vrijednosti, a kroz taj se prijedlog ocrtava sve što je loše u urbanom planiranju – nejednak odnos moći u donošenju odluka o namjenama gradskih površina te zanemarivanje javnog interesa.

Pokazalo se kako svi intervjuirani stručnjaci prepoznaju modernističku baštinu kao takvu i Zagrebački Velesajam kao njezin dio, međutim budućnost te baštine ovisi o problematici koja je predstavljena u raspravi te o praksi urbanog planiranja koje u gradu Zagrebu i dalje uglavnom funkcionira kao točkasto planiranje. Stanje i budućnost brojnih drugih sklopova u Zagrebu koji su proglašeni spomeničkom baštinom (a trenutno stanje o tome ne svjedoči) ovisi o tome kako će se ti sklopovi vrednovati, kao vrijedna baština ili beznačajna arhitektura, što će se onda odraziti i u urbanizmu kojim bi se takvi problemi trebali rješavati. Upravo je zato postizanje vrednovanja modernističke baštine dugotrajan proces u kojem bi trebali sudjelovati svi akteri, s naglaskom na stručnima koji imaju mogućnost kroz edukaciju utjecati na vrednovanje modernističke baštine od strane drugih aktera. Na primjeru Zagrebačkog Velesajma pokazano je kako će civilni akteri, ako nešto prepoznaju kao važno, pokazati svoje neodobravanje projekata koje smatraju štetnima što može doći do razine protesta s ciljem zaštite baštine.

U diplomskom radu uspješno su prikazane i vrijednosti sklopa Zagrebačkog Velesajma te problemi vezani uz zaštitu modernističke baštine. Prikazano je i vrednovanje modernističke

baštine od strane stručnih aktera, a posredno i od strane civilnih, političkih i ekonomskih. Prema tome, postignuti su ciljevi diplomskog rada. Isto tako, ovo je istraživanje doprinos valorizaciji sklopa Zagrebačkog Velesajma, s posebnim naglaskom na kontekstualizaciju djelovanja Zagrebačkog Velesajma. Osim toga, doprinos istraživanju ove teme je interdisciplinarni karakter diplomskog rada koji pruža povijesno-umjetničko i sociološko viđenje Zagrebačkog Velesajma i modernističke baštine uz prikaz stavova stručnjaka s područja arhitekture, povijesti umjetnosti, sociologije, etnologije, krajobrazne arhitekture i agroekologije.

Prijedlozi za buduća istraživanja na ovu temu jesu detaljnije istraživanje povijesnog razvoja i značenja Zagrebačkog Velesajma kako bi se ukazalo na vrijednosti sklopa što može utjecati i na šire vrednovanje u budućnosti. Prijedlozi za djelovanje na području zaštite usmjereni prema odgovarajućoj valorizaciji baštine jesu – reorganizacija službe zaštite, izdvajanje jasnih kriterija za zaštitu baštine koji se prenose kroz edukaciju od strane stručnih aktera te stvaranje okvira za interdisciplinarno promišljanje o budućnosti baštine.

9. POPIS LITERATURE I IZVORA

9. 1. Popis literature

Alujević Darija, Der-Hazarijan Vukić Andreja, Ferber Bogdan Jasenka, „Zagrebačka javna skulptura - inicijative i realizacije osamdesetih“, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 21-25 (2006.), str. 441-463.

Asabashvili Levan, „Strukture kolektivnog sjećanja“, u: Nataša Bodrožić, Saša Šimpraga, *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi*, Zagreb: Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse; Eindhoven: Onomatopoe, 2016., str. 201.

Baćun Ivan, *Park skulpture*, Zagreb: Zagrebački Velesajam, 1960.

Božo Benić, „Baština bez baštinika i/ili temeljna vrijednost Republike Hrvatske“, u: *Mjera, časopis Društva arhitekata Dubrovnik*, 1 (2019), str. 14-23.

Bobovec, Borka, Mlinar Ivan, Sentić Domagoj, „Zagrebački velesajam kao poticaj razvoju novozagrebačkog centra“, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 43 (2012.), str. 186-197.

Bouchenaki, Mounir, The Interdependency of the Tangible and Intangible Cultural Heritage, u: *14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: Place, memory, meaning: preserving intangible values in monuments and sites*, uvodno predavanje, Victoria Falls, 27.-31. listopad 2003., str. 1-5.

Bourdieu Pierre, „Physical Space, Social Space and Habitus“, izvještaj Odsjeka za sociologiju i društvenu geografiju u Oslu, pozivno predavanje, 1996., str. 7-22.

Butković Mićin Lidija, „Zapisi Radovana Ivančevića o modernoj arhitekturi – "aktivistička početnica" za mlađe generacije“, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti, Radovan Ivančević (1931.-2004.): zbornik radova znanstvenog skupa* (Zagreb, Glijptoteka HAZU, 9.-10. 6. 2014.), (ur.) Đurđa Kovačić, Martina Petrinović, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2016., str. 181-187.

Ceraj Iva, Galjer Jasna, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35 (2012.), str. 277-296.

Čaldarović Ognjen, Šarinić Jana, *Suvremena sociologija grada: od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog*, Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2015.

Čavlović Melita, Lovrenčić Lana, Sevšek Antun, „Dvije 'polovice' Novog Zagreba“, u: *Mapiranje urbanih promjena*, (ur.) Ana Plosnić Škarić, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2017., str. 456-489.

Damjanović Dragan, *Zagreb: Arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014.

Deranja Crnokić Anuška, Jelavić Livaković Ines, „Pravna zaštita poslijeratne arhitekture ostvarene u razdoblju od 1945. do 1990. godine na području Republike Hrvatske – doprinos valorizaciji i očuvanju“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39 (2015), str. 17-36.

Dushkina Natalia, *Opening Remarks of the ICOMOS International scientific Committee on twentieth Century Heritage (ISC 20C) 20th-Century architecture – under-represented Heritage on the World Heritage List*, 2013., str. 15-16.

Glendinning Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation, Antiquity to Modernity*, London i New York: Routledge /Taylor nd Francis Group, 2013.

Grimmer Vera, „Transparentni kontejner za sva vremena“, u: *Oris*, 55 (2008.), str. 174-181.

Henket Hubert-Jan, *The Modern Movement and the World Heritage List The DOCOMOMO tentative list*, s., a., str. 1.

Ivančević Radovan, *Za Zagreb (suprotiva mnogim)*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2001.

Jakovina Tvrtko, Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija, američki supermarket na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine, u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, (ur.) Damir Agičić: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003., str. 469-479.

Jukić Tihomir, Mojca Smode Cvitanović, *Zagreb – Gradski projekti u postupku planiranja grada*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zavod za urbanizam, prostorno planiranje pejzažnu arhitekturu, 2011.

Jukić Tihomir, Vukić Feđa, „Zagrebački velesajam u Zagrebu – Prostorni model preobrazbe industrijskog naslijeđa jedne namjene u polifunkcionalno urbano područje“, u: *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: zbornik radova znanstvenog skupa* (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 22.-23. 10. 2015.), (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 2015., str. 520-526.

Jukić Tihomir, et al., *Programske smjernice i program sadržaja strateškog gradskog projekta Zagrebački Velesajam*, 2015., Zagreb: Grad Zagreb, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada Zagreba, 2015.

Karač Zlatko, Žunić Alen, *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba: 100 izabranih zgrada*, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta: UPI-2M plus, 2012.

K. M., „Nagrada SAJ-e – paviljon DR Njemačke na Zagrebačkom velesajmu“, u: *Čovjek i prostor*, 154-155 (1966.), str. 4.

Laslo Aleksander, *Arhitektonski vodič: Zagreb: 1898.-2010.*, Zagreb: Arhitekst, 2011.

Laslo Aleksander, Meštrović Mirna, „The Fairground as a Geopolitical Playground: the Zagreb International Trade Fair and Cold War Circumstances“, u: *Engineering Power: Bulletin of the Croatian Academy of Engineering*, 14-4 (2019.), str. 14-20.

Lovrenčić Lana, *Zagrebački velesajam na desnoj obali Save*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.a

Lovrenčić Lana, The Zagreb Fair, u: *Unfinished Modernisations*, (ur.) Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, Udruga hrvatskih arhitekata, 2012.b, str. 134-154.

Löw Martina, *The Sociology of Space: Materiality, Social Structures and Action*, New York: Springer Nature, 2016.

Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: *arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.

Minca Claudio, „Posmodern geographies (1989): Edward Soja“, u: Phil Hubbard, Rob Kitchin, Gill Valentine, *Key Texts in Human Geography*, London: SAGE Publications Ltd, 2008., str. 135-143.

Mlinar Ivan, „Urbanističko naslijeđe modernizma – Zapruđe, prototip stambenog naselja Novog Zagreba“, u: *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: zbornik radova znanstvenog skupa* (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 22.-23. 10. 2015.), (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 2015., str. 364-370.

N. M., „Regulatorna osnova Zagreba još uvijek nije prihvaćena“, u: *Čovjek i prostor* 1 (1954.), str. 3.

Paladino Zrinka, *Zagreb – antivodič*, Zagreb: Meandarmedia, 2017.

Podhorsky Ivo, „Konstrukcija paviljona broj 40 Zagrebačkog velesajma“, u: *Arhitektura: stručni i znanstveni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata*, 1 (2005), str. 117-127.

Radović Mahečić Darja, „Vizija i zbilja: zagrebačka arhitektura i urbanizam 50-ih godina“, u: *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture*, 38 (2004.), str. 146-151.

Radović Mahečić Darja, Modernizam na adresi Savska 25 u Zagrebu, u: *Savska 25 : arheologija modernosti u prostoru Studentskog centra*, (ur.) Feđa Vukić, Zagreb: Studentski centar: Sveučilište, 2014., str. 62-86.

Rašica Božidar, „Novo urbanističko rješenje Zagrebačkog velesajma“, u: *Čovjek i prostor* IV/67 (1957.), str. 4-5., razgovor s Božidarom Rašicom

Rašica Božidar, „Novi paviljon DR Njemačke na Zagrebačkom velesajmu“, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, 95-96 (1967.), str. 31-33.

Rushton Hannah, Jessie Rogers, David Silcock, Marc Aurel Schanbel, „The Tangible and Intangible: Interpreting Modern Architectural Heritage in Virtual Realities“, u: *Tangible – Intangible Heritage(S) – Design, Social And Cultural Critiques On The Past, Present And The Future* (London, University of East London, 13.-16. lipanj 2018.), 2018., 130-140.

Sabolić Kruno, *Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma*, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 1-151.

Senjanović Petar, „Direktivna regulatorna osnova Zagreba. Prostorno oblikovanje i plastika grada“, u: *Republika. Časopis za književnost, umjetnost i društvo*, 10 (1954.), str. 786-799.

Soja, Edward W., *Postmodern geographies : the reassertion of space in critical social theory*, London, New York: Verso, 1989.

Šegvić Neven, „Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985.“, u: *Arhitektura*, (196-199.), 1986., str. 118-128.

Uchytíl Andrej, „Teorijski opus arhitekta Nevena Šegvića“, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 2(28), 2004.

Uskoković Sandra, „Percepcija i zaštita moderne baštine“, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti, Radovan Ivančević (1931.-2004.): zbornik radova znanstvenog skupa* (Zagreb,

Gliptoteka HAZU, 9.-10. 6. 2014.), (ur.) Đurđa Kovačić, Martina Petrinović, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2016., str. 169-179.

Uskoković Sandra, „Paradoks 'modernog kulturnog dobra““, u: Nataša Bodrožić, Saša Šimpraga, *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi*, Zagreb: Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse; Eindhoven: Onomatopee, 2016., str. 136-147.

Vecco Marilena, „A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible“, u: *Journal of Cultural Heritage*, 11 (2010), str. 321–324.

Vranić Dubravka, „Novi Zagreb kao nasljeđe – politika urbanog razvoja“, u: *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: zbornik radova znanstvenog skupa* (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 22.-23. 10. 2015.), (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 2015., str. 634-639.

Vučetić Radina, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 44-2 (2012.), str. 277-289.

Vukić Feđa, *Modernizam u praksi*, Zagreb: Meandar, Meandarmedia, 2008., str. 177-191.

Zlatar Jelena, *Urbane transformacije suvremenog Zagreba – sociološka analiza*, Zagreb: Plejada, 2013.

9. 2. Popis mrežnih izvora

Atlas hrvatske arhitekture, <http://atlasarhitekture.org/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

DAZ, *Izveštaj izlaganja Zagrebački Manhattan / Beograd na vodi*, http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/izvjestaj-izlaganja-zagrebacki-manhattan_-beograd-na-vodi,4897.html (pregledano 5. veljače 2021.)

DAZ, *Prve skice Zagrebačkog Manhattana?*, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/prve-skice-zagrebackog-manhattana,4898.html> (pregledano 5. veljače 2021.)

DAZ / UHA, *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma,2286.html> (pregledano 26. siječnja 2021.)

Dobrić Žaja Suzana, *Protuzakonita demontaža Velesajma i Hipodroma*, <https://www.h-alter.org/vijesti/protuzakonita-demontaza-velesajma-i-hipodroma> (pregledano 5. veljače 2021.)

DOCOMOMO International, *About*, <https://www.docomomo.com/about/organization/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Fabrika, *INFOBIP ZAGREB TALIJANSKI PAVILJON KONCEPT*, https://fabrika.hr/projekti/3d_vizualizacija.html (pregledano 24. travnja 2021.)

Galović Krešimir, *Hrvatska moderna arhitektura – od ideje, funkcije i apstrakcije do nove tradicije*, <http://kgalovic.blogspot.com/2014/03/hrvatska-moderna-arhitektura.html> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Grad Zagreb, *Rezultati javnog poziva za iskaz interesa za sudjelovanje u razvoju i realizaciji projekta Grad u Gradu*, <https://zagreb.hr/rezultati-javnog-poziva-za-iskaz-interesa-za-sudje/139240> (pregledano 5. veljače 2021.)

Hrvatska enciklopedija – *Moderna arhitektura*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41459> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Hulahop, *Betonski spavači*, <http://www.hulahop.hr/hr/project/betonski-spavaci/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

ICOMOS - *Welcome we are ICOMOS ISC TWENTIETH CENTURY HERITAGE*, <http://www.icomos-isc20c.org/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Jutarnji list, *OVO JE 13 PREPREKA ZAGREBAČKOM MANHATTANU* *Globus je uz stručno vodstvo obišao spomenike kulture na Zagrebačkom velesajmu koji se ne smiju rušiti*, <https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/ovo-je-13-prepreka-zagrebackom-manhattanu-globus-je-uz-strucno-vodstvo-obisao-spomenike-kulture-na-zagrebackom-velesajmu-koji-se-ne-smiju-rusiti-8674268> (pregledano 30. ožujka 2021.)

Luketina Katatina, et al., *Prijedlog projekta održive obnove i prenamjene: ZAGREBAČKI VELESAJAM - PAVILJON 15*, <https://dokumen.tips/documents/zagreaoeki-velesajam-paviljon-15-2017-05-09-upravo-su-piramide-i-staklena-ovojnica.html> (pregledano 24. travnja 2021.)

Macdonald Susan, *20th Century Heritage: Recognition, protection and practical challenges*, <https://www.icomos.org/risk/2002/20th2002.htm> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Madrid-New Delhi document 2017, <http://www.icomos-isc20c.org/madrid-document/> (pregledano 24. siječnja 2021.)

Ministarstvo kulture i medija, *Web registar kulturnih dobara RH*, Zagrebački Velesajam, <https://registar.kulturnadobra.hr/> (pregledano 14. siječnja 2021.)

Mreža dizajnerskog sjećanja, *Izložbe Porodica i domaćinstvo 1957. - 1960.*, <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 3. 12. 2020.)

Udruženje hrvatskih arhitekata, *Nedovršene modernizacije – između utopije i pragmatizma*, <https://uha.hr/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma-2/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

Udruženje hrvatskih arhitekata, „*Fitting Abstraction*” – *Koncept hrvatskog nastupa na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014.*, <https://uha.hr/fitting-abstraction-koncept-hrvatskog-nastupa-na-14-venecijanskom-bijenalu-arhitekture-2014-2/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

Vizkultura, *Jedinstvenost jugoslavenske arhitekture*, <https://vizkultura.hr/jedinstvenost-jugoslavenske-arhitekture/> (pregledano 26. siječnja 2021.)

Zelena akcija, *Pao je Zagrebački Manhattan, past će i Bandić!*, https://zelena-akcija.hr/hr/opcenito/priopcenja/pao_je_zagrebacki_manhattan_past_ce_i_bandic (pregledano 5. veljače 2021.)

9. 3. Popis slikovnih priloga

Slika 3. Predstavljanje urbanističkog nacrtu budućeg ZV-a na današnjoj lokaciji, 1955. godina, preuzeto iz: Lovrenčić Lana, *The Zagreb Fair*, u: *Unfinished Modernisations*, (ur.) Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, Udruga hrvatskih arhitekata, 2012.b, str. 138.

Slika 4. (lijevo) Josip Broz Tito i Jovanka Broz na otvorenju ZV-a, 1956. godina, preuzeto iz: Sabolić Kruno, *Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma*, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 96.

Slika 3. (desno) Prijenos otvorenja ZV-a Televizije Zagreb, 1956. godina, preuzeto iz: Sabolić Kruno, *Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma*, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 96.

Slika 4. Predstavljanje supermarketa u paviljonu SAD-a, posjet Josipa Broza Tita i Jovanke Broz, kasnih 1950-ih godina, preuzeto iz: Lovrenčić Lana, The Zagreb Fair, u: Unfinished Modernisations, (ur.) Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, Udruga hrvatskih arhitekata, 2012.b, str. 150.

Slika 5. Predstavljanje letjelice Sputnik 3 i zrakoplova X-15, 1959. godina, preuzeto iz: Laslo Aleksander, Meštrović Mirna, „The Fairground as a Geopolitical Playground: the Zagreb International Trade Fair and Cold War Circumstances“, u: Engineering Power: Bulletin of the Croatian Academy of Engineering, 14-4 (2019.), str. 18.

Slika 6. (lijevo) Izložba Porodica i domaćinstvo na ZV-u, istaknut slogan i vizualni identitet, 1958. godina, preuzeto s: <https://uha.hr/institut-za-povijest-i-umjetnost-poziva-na-dane-otvorenih-vrata-u-srijedu-i-cetvrtak-21-i-22-ozujka-2018-godine/> (pregledano 7. travnja 2021.)

Slika 7. (desno) Izložba Porodica i domaćinstvo na ZV-u, 1958. godina, preuzeto s: <https://mrezadizajna.com/price/5> (pregledano 7. travnja 2021.)

Slika 8. Slika. 8. Aleksandar Dragomanović, Ninoslav Kučan, Tipska robna kuća na izložbi Porodica i domaćinstvo, Zagrebački Velesajam, 1958. godina, preuzeto iz: Karač Zlatko, Žunić Alen, Robne kuće i opskrbeni centri arhitekta Aleksandra Dragomanovića, u: Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 23/2 (50) 2015., str. 280.

Slika 9. ZV 1960-ih godina „velesajam rekorda“ preuzeto iz: Sabolić Kruno, Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 106.

Slika 10. Indija na ZV-u, 1960-ih godina, preuzeto s Facebook grupe Zagreb - kakav je bio nekada:

<https://www.facebook.com/photo?fbid=1608965249172373&set=gm.10156238786419099>

(pregledano 7. travnja 2021.)

Slika 11. Regulatorna osnova Zagreba, 1953. godina, preuzeto iz: Čavlović Melita, Lovrenčić Lana, Sevšek Antun, „Dvije 'polovice' Novog Zagreba“, u: Mapiranje urbanih promjena, (ur.) Ana Plosnić Škarić, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2017., str. 479.

Slika 12. Plan za Južni Zagreb, Urbanistički zavod grada Zagreba, 1962. godina, preuzeto iz: Vranić Dubravka, „Novi Zagreb kao nasljeđe – politika urbanog razvoja“, u: Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog nasljeđa: zbornik radova znanstvenog skupa (Zagreb,

Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 22.-23. 10. 2015.), (ur.) Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, 2015., str. 636.

Slika 13. Marijan Haberle, Maketa urbanističkog rješenja ZV-a, 1955. godina, preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 103.

Slika 14. Božidar Rašica, Maketa urbanističkog rješenja ZV-a, 1956. godina, preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 102.

Slika 15. Božidar Rašica, Skica urbanističkog rješenja ZV-a, 1965., preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 102.

Slika 16. Božidar Rašica, skica urbanističkog rješenja Istočnog ulaza ZV-a, 1964., preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 108.

Slika 17. Pogled na paviljone SSSR-a i Kine, 1965. godina preuzeto iz: Sabolić Kruno, Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 107.

Slika 18. Pročelje paviljona SSSR-a, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 19. Kineski paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 20. Čehoslovački paviljon, 1950-ih godina preuzeto iz: Sabolić Kruno, Od Zbora do Velesajma: 1909. - 1999.: 90 godina Zagrebačkog velesajma, Zagreb: Zagrebački velesajam, Ars media, 1999, str. 97.

Slika 21. Čehoslovački paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 22. Čehoslovački paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

*Slika 23. (lijevo) Talijanski paviljon, fotografirao Tošo Dabac, 1962. godina preuzeto iz: Laslo Aleksander, Meštrović Mirna, „The Fairground as a Geopolitical Playground: the Zagreb International Trade Fair and Cold War Circumstances“, u: *Engineering Power: Bulletin of the Croatian Academy of Engineering*, 14-4 (2019.), str. 19.*

Slika 24. (desno), Talijanski paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 25. Talijanski paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 26. Paviljon DR Njemačke, 1964. godina, preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 110.

Slika 27. Paviljon DR Njemačke, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

*Slika 28. (lijevo) Paviljon Mašinogradnje, 1957. godina, preuzeto iz: Grimmer Vera, „Transparentni kontejner za sva vremena“, u: *Oris*, 55 (2008.), str. 175.*

Slika 29. (desno), Paviljon Mašinogradnje, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 30. (desno) Vitićev paviljon, fotografirao Tošo Dabac, snimljeno oko 1962. godine, preuzeto s: <https://vizkultura.hr/toso-i-fojo-analogno-i-digitalno/ivan-vitic-paviljon-40-zagrebacki-velesajam-1957-izvor-atd-msu-grad-zagreb-2/> (pregledano 7. travnja 2021.)

Slika 31. Vitićev paviljon, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 32. (lijevo) Hipar, 1964. godina, preuzeto iz: Marsić Vera, Selem Petar, Maković Zvonko, Božidar Rašica: arhitektura, scenografija, slikarstvo, pedagoški i znanstveni rad, Zagreb: Školska knjiga, 2009., str. 115.

Slika 33. (desno) Hipar, 2021. godina, fotografirala Lora Rajčić

Slika 34. Nada Ivančević, Sjedeća figura, 1960. godina, fotografirano 2021. godine, fotografirala Lora Rajčić

Slika 35. Stipe Sikirica, Ležeći torzo, 1960. godina, fotografirano 2021. godine, fotografirala Lora Rajčić

10. PRILOZI

Prilog 1. Protokol intervjua

Prije početka intervjua molim Vas da potvrdite svoj pristanak na sudjelovanje u istraživanju *Vrednovanje modernističke baštine* koje u svrhu izrade diplomskog rada provodim ja, Lora Rajčić. Molim da potvrdite da ste pročitali tekst informiranog pristanka koji Vam je poslan na e-mail adresu i ste suglasni s uvjetima provedbe intervjua, uključujući audio snimanje i vrijeme trajanja intervjua. Također, molim Vas da napomenete ako želite da Vam se transkribirani intervju pošalje e-mailom na autorizaciju.

Slažete li se s uvjetima i dajete li svoj pristanak na intervju? Želite li autorizaciju transkripta intervjua?

TEME INTERVJUA: Vrednovanje modernističke baštine u Hrvatskoj i gradu Zagrebu; Povijesno značenje i vrijednosti Zagrebačkog Velesajma; Budućnost sklopa Zagrebačkog Velesajma

1. VREDNOVANJE MODERNISTIČKE BAŠTINE U HRVATSKOJ I GRADU ZAGREBU

1. Kakvo je, prema Vašem mišljenju, stanje i percepcija vrijednosti modernističke baštine, od strane šire javnosti, institucija i struke u Hrvatskoj te posebno u Zagrebu?

- **Prepoznavanje vrijednosti modernističke baštine** (Prepoznaju li se građevine iz razdoblja modernizma kao baština? U kojem su stanju i kako se čuvaju?)
- **Prepoznavanje modernističke baštine u gradu Zagrebu – odnos državnih i gradskih institucija** (Prepoznaju li se vrijednosti modernističke baštine u gradu Zagrebu u odnosu na druga razdoblja od strane državnih i gradskih institucija?)
- Dodatno pitanje za stručnjake iz područja arhitekture, urbanizma i povijesti umjetnosti: Prema kojim kriterijima se odlučuje što određujemo kao modernističku baštinu? (Poznajete li neke primjere za koje smatrate da bi trebali biti pod zaštitom Ministarstva kulture, a nisu? Ili neke koji jesu, ali ona nije vidljiva iz njihova stanja?)

2. POVIJESNO ZNAČENJE I VRIJEDNOSTI ZAGREBAČKOG VELESAJMA

- **Povijesno značenje sklopa Zagrebačkog Velesajma** (Na koji su način nekadašnje aktivnosti na području Zagrebačkog Velesajma utjecale na razvoj grada? Što je tada za stanovnike Zagreba značio Zagrebački Velesajam, a što sklop za Zagreb znači danas?)

- **Simboličke, baštinske i prostorne vrijednosti Zagrebačkog Velesajma** (Koja je simbolična vrijednost sklopa Zagrebačkog Velesajma? Možete li izdvojiti ostale posebno značajne vrijednosti sklopa - baštinske, prostorne ili neke specifične?)
- **Stupanj zaštite i očuvanje Zagrebačkog Velesajma** (Kako komentirate stupanj zaštite koji je dodijeljen sklopu Zagrebačkog Velesajma (najviša razina zaštite - A)? Koje je vrijednosti najvažnije očuvati – spomeničke, ambijentalne, kvalitetan javni prostor...?)
- Dodatno pitanje za stručnjake iz područja arhitekture, urbanizma i povijesti umjetnosti: Možete li se osvrnuti na stanje materijala od kojih su paviljoni izgrađeni i mogućnosti njihove konzervacije? Možete li istaknuti neke paviljone za koje smatrate da imaju posebnu vrijednost i zašto?

3. BUDUĆNOST SKLOPA ZAGREBAČKOG VELESAJMA

- **Revitalizacija Zagrebačkog Velesajma** (Koji bi bio optimalan scenarij revitalizacije sklopa? Što mislite, koji je scenarij za budućnost Zagrebačkog Velesajma najizgledniji? Koji će se kriteriji uzeti u obzir?)
- **Prostorni kontekst Zagrebačkog Velesajma i njegova revitalizacija** (Kako vidite revitalizaciju Zagrebačkog Velesajma u kontekstu središnje gradske osi od Glavnog kolodvora do Muzeja suvremene umjetnosti, Savskog parka i dr.)
- **Uloga različitih aktera (političkih, ekonomskih, stručnih, civilnih)** (Kako vidite odgovornost različitih aktera u procesu donošenja odluka o novim projektima na području Zagrebačkog Velesajma? Što se planira, u što se na spomenutom području ulagalo i kako to uspoređujete sa stanjem Zagrebačkog Velesajma? Tko bi trebao sudjelovati u procesu donošenja odluke i kojoj mjeri (stručnjaci, strukovne udruge, lokalna zajednica, Grad, investitori...)? Kako komentirate projekte poput tzv. „Zagrebačkog Manhattana“ u odnosu na vrijednost i zaštitu modernističke baštine Zagrebačkog Velesajma?)

Želite li još nešto dodati, da je relevantno za temu, a nije bilo obuhvaćeno pitanjima?

Zahvaljujem Vam na sudjelovanju!

Prilog 2. Tekst informiranog pristanka

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Autorica diplomskog rada: Lora Rajčić, SOC/PUM, lorajcic@ffzg.hr

Zagreb, 22. veljače 2021.

INFORMIRANI PRISTANAK

Vrednovanje modernističke baštine na primjeru sklopa Zagrebačkog Velesajma

Poštovani/a,

ovaj intervju provodi se u svrhu izrade jedinstvenog diplomskog rada Vrednovanje modernističke baštine na primjeru sklopa Zagrebačkog Velesajma pri Odsjeku za sociologiju i Odsjeku za povijest umjetnosti te pod mentorstvom prof. dr. sc. Marka Špikića i doc. dr. sc. Jane Vukić. Osnovni cilj diplomskog rada je ispitati način na koji se vrednuje i čuva modernistička baština na primjeru Zagrebačkog Velesajma. Glavne teme intervju bit će sklop Zagrebačkog Velesajma te očuvanje modernističke baštine u gradu Zagrebu. Intervju će se provesti preko neke od online platformi koje omogućavaju audio-snimanje, sukladno preferencijama sudionika, a početak i kraj snimanja bit će jasno naznačeni. Druga je mogućnost odgovaranje na poslana pitanja u Word dokumentu. Trajanje intervju procjenjuje se na trideset do četrdeset minuta.

Ukoliko zatražite autorizaciju transkripta intervju, transkript će Vam biti poslan e-mailom. U diplomskom radu analizirat će se izneseni stavovi i koristiti izravni citati uz koje će biti navedeno Vaše ime, prezime i struka. Prikupljeni podaci koristit će se za izradu diplomskog rada i moguću objavu stručnog ili znanstvenog rada s mentorima istraživanja. Istraživanje je odobreno od strane Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja. Vaše sudjelovanje u istraživanju je dobrovoljno, imate pravo ne odgovoriti na pitanja koja ne želite te odustati od sudjelovanja u svakom trenutku.

Vaš pristanak na navedene uvjete i želju za autorizacijom transkripta izrazit ćete usmeno na početku intervjua. Ako odlučite svoje odgovore slati preko e-maila u Word dokumentu, slanje Vaših odgovora podrazumijevat će se kao pristanak na uvjete intervjua, a dokument će se tretirati na isti način kao i transkript.

Za sve dodatne informacije o istraživanju možete se obratiti autorici diplomskog rada na e-mail adresu lorajcic@ffzg.hr ili na telefon (091 941 66 67).

Hvala na izdvojenom vremenu!

Prilog 3. Popis sudionika intervjua

- 1.) dr. sc. Jelena Zlatar Gamberožić
- 2.) dr. sc. Feđa Vukić, redoviti profesor
- 3.) Lana Lovrenčić, mag. hist. art., mag. phil
- 4.) dr. sc. Tomislav Pletenac, redoviti profesor
- 5.) Saša Šimpraga, mag. ing. arch.
- 6.) dr. sc. Ivica Kisić, redoviti profesor
- 7.) dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor

Prilog 4. Detalji na paviljonima 15 (Talijanski paviljon), 35 (paviljon DR Njemačke), 36 (Paviljon Mašinogradnje), fotografirala Lora Rajčić

SUMMARY

This thesis deals with the problem of evaluating the Zagreb Fair in the context of the protection of modernist heritage. The historical development of the complex is presented with an emphasis on those values that we still recognize today - symbolic, cultural, spatial, architectural and artistic, which is why the complex has been granted the status of protection. Furthermore, the beginning of the awareness of the protection of 20th-century architecture in the world and Croatia is summarized, which is related to the protection status of the Zagreb Fair and the relationship between the complex and the contemporary city of Zagreb. The second part of the paper presents the results of qualitative research, ie, conducted seven semi-structured interviews with experts who research urban spaces. The interviews were divided into three themes - the protection of modernist heritage in Croatia and Zagreb, the values of the Zagreb Fair and the future of the Zagreb Fair.

Key words: built heritage, Novi Zagreb, modernist heritage, modernist heritage evaluation, Zagreb Fair